

AJALOOLINE AJAKIRI

Nr. 4

TEINE AASTAKÄIK

1923

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. OLDEKOP

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK

H. MORA

H. OTTENSÖN

RAKUS
KIRKIK
KONG

SP
7809

Sisu.

Laiuse kihelkonna vanemast ajaloost. *J. Köpp.*

Majanduslikust olukorrast Kaarmast raharendi ajajärgul. *E. Kerem.*

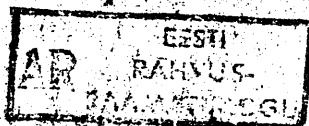
Kaks dokumenti teorjuse aja lõpult Pihlas Saaremaal. *R. Kenkman.*

Balti ajaloo ümberhinnangu radadelt. *P. Treiberg.*

Kirjandus muinasteaduse alal a. 1914—1923. *A. M. Tallgren.*

Varia.

A. 923 p
Ajalooline

Laiuse kihelkonna vanemast ajaloost.

Eelmärkus.

Kihelkondade ajalugu on meil veel läbi uurimata ja kirjeldamata. Mis seni olemas, on lühemad väljavõtted kirikuraamatutest, kus enam-vähem juhuslikke teateid tuuakse mõne kihelkonna ja kiriku minevikust, ilma et rõhku pannaks kõige arvesse tuleva materjali läbitöötamisele. Täielikum neist on küll J. Jungi Halliste ja Karksi kihelkondade ajalugu (a. 1893.), mis väärtuslikke andmeid sisaldab Eesti hariduslike oludegi arenemise kohta, kuid seegi annab tunnistust rutulisest tööst ja põhjeneb parajasti saadaval oleva materjalil. Teised täidavad veel vähem kihelkonna ajaloo kohta käivaid nõudmisi. Nii J. Hasselblatti Pärnu Elisabeti kiriku ajalugu (a. 1898.), 53 lhk., J. Renniti „Mis räägivad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest?“ (1899. a.), 20 lhk. j. t.

Selge on aga küll, et meie kodumaa ja rahva mineviku teede selgitamisel mööda ei saada üksikute maaosade ajaloo ligemast ja üksikasjalisemast läbiuurimisest. Vististi on alles siis võimalik Eesti rahva ajalugu kirjutada, kui meil on kokku kogutud ja korraldatud võimalikult kõik need üksikandmed, mis peidul on kohalikkudes arhiivides, nõndasama ka laialipillatud mitmesugustes üldallikates, kus nad teiste hulka ära kaovad, teatava koha ajalooaga ühenduses aga nagu elavaks saavad ja kaaluva tähenduse omandavad rahva elamistingimuste valgustamiseks. Kõige kohasemaks maaüksuseks, mis ühtlast kirjeldamist võimaldab, tuleb loomulikult kihelkonda pidada, kuna ajalooliselt arusaadavatel põhjustel kihelkonnad sünitavad enam-vähem väljakujunenud terviku nii üldiste sündmuste kui iseäranis tarvitatavate andmete koondamise suhtes. Sellepärast tuleb Eesti rahva ja kodumaa ajaloo uurimisel vististi kavakindlalt silmas

pidada ja edendada kihelkondade ajaloo kohta käivate sugemete kogumist ja läbitöötamist. Sell teel saaksime, muidugi ka kõiki teisi üldsündmusi ja andmeid hoolega kasutades, samm sammutult kindlamale pinnale rahva ja kodumaa mineviku suhtes ja nii muutuks meie ajalugu tõesti selleks, mis ta olema peab — Eesti rahva ajalooks.

Olgu siin kohal näitena esitatud osa ühe kodumaa kihelkonna ajaloost. Andmete puudulikkust vanema aja kohta arvesse võttes, võime siin, nagu vististi kõigis kodumaa kihelkondades, tõmmata ainult üksikuid jooni, ilma et täielikule pildile ligilähedalegi jõuaksime. Meie kihelkondade vanemast ajajärgust, katoliku ajast, ei ole kirikute juures vististi küll mingid dokumente alles püsinud. Mis veel olemas, on üldistesse arhiividesse paigutatud. Enam võiksid siin vististi mõisate arhiivid pakkuda. Üldiselt tuleb aga küll enne Rootsi aega leppida teadete ja andmetega, mis laiali pillatud siin seal juhuslikult säilinud algdokumentides ja ajaloolistes üldkirjeldustes. Püüame siis saadaval oleva materjali põhjal anda ülevaate Laiuse kihelkonna vanema aja kohta, millest selgub, missuguste probleemidega siin kokku puutume ja missuguste raskustega tegemist on meie kodumaa kihelkondade tekkimise ja vanema ajaloo selgitamisel.

1.

Mis ajast peale praegune Laiuse kihelkond esineb teatava maa-alalise üksusena, ei ole mitte teada. Kihelkonna praegune nimigi on alles võrdlemisi hilisemal ajal niisugusena tarvitusele võetud, kuna temaga vanemal ajal tähendatakse ainult üht osa praegusest kihelkonnast, Laiuse lossi ja selle maaala. Selles tähenduses leiame seda nime kõige esite ühes dokumendis, mis pärit 1406. aastast, kus üteldakse, et see on „antud Laeghis'e lossis“¹⁾. Pärastpoole esineb sama nimi teistes dokumentides järgmisel kujul:²⁾ Lacghis, Laiiges, Layges, Laggesz, Leyges, Laiighis. Rootsi ajal leiame ühes dokumendis

1) Bruiningk u. Busch, Livl. Güterurkunden (1207—1500) Nr. 165.

2) Sealsamas: Nr. 169, 328, 486, 504, 616 j. t.

1630. a. „Layso“¹⁾, 1642. a. kirikukatsumise protokollis seisab „Lays“, 1647. ja 1650. a. „Laysz“ ja 1680.²⁾ a. „Lais“, mis ajast peale seda nime saksakeeles nõnda kirjutatakse. Kuidas eestlased kohta nimetasid, selle kohta ei ole ligemaid teateid. XVIII aastasajal kirjutatakse Eesti keeles „Laiusse“³⁾. Võimalik, et nimi sarnasel kujul juba kauemat aega tarvitusel olnud, sest kõneloleval ajal tarvitatakse seda nagu iseenesest mõistetavalt ja täiesti järjekindlalt. Nime „Laiuse“ esialgseks kujuks võib eelpool esitatud kirjutamise viise arvesse võttes vististi küll „Lagesoo“ või „Laisoo“ pidada, nagu prof. M. J. Eisen väidab⁴⁾. Kohalikkude ja ümbruskonna soode ulatus teeb seda täiesti tõenäoliseks. Ei ole andmeid selleks olemas, et praeguse Laiuse nime saamist ühendusse viia näit. omal ajal esineva perekonna nimega „Lais“⁵⁾.

Praegust Laiuse kirikut nimetatakse vanemates kirjades St. Jürgen — (Püha Jüri) kirikuks⁶⁾, kihelkond aga kannab nime, mida kirjutatakse: Womel, Womele, Woymel, Woymal, Waimel, Wemel, Wemela⁷⁾.

M. J. Eiseni seletuse järgi⁸⁾ on see nimi Eesti keeles vististi Woomela või Woomele olnud ja tähendab umbes sedasama, mis Laiusegi: sood, ilma et selle laiust ligemalt ära määrataks⁹⁾.

1) Bruiningk u. Busch, op. cit. Nr. 328.

2) Vastavad kirikukatsumiste protokollid terve Liivimaa kohta olid varem Riias rüütelkonna arhiivis; praegu hoitakse neid Läti riigiarhiivis Riia lossis.

3) v. Laiuse kiriku arhiiv.

4) Eesti Kirjandus 1918. a., Nr. 5—6, lhk. 101—103, kus pikem Laiuse nime seletus.

5) Kuidas sama tüve esinemist teisel leiduvates kohanimedes (Laisby, Leysby, Läsby H. Madise kih., v. Brieflade II. Nr. 915 ja 925, Layus — Juuru kih., seals. Nr. 993 j. t.) seletada võib, ei ole nende ridade kirjutajal teada.

6) v. ka Th. Schiemann, Der älteste schwedische Kataster, lhk. 39.

7) v. Bruiningk-Busch, op. cit., Bunge-Toll, Brieflade j. m.

8) loco cit.

9) Sama nimi mitmes teisendis esineb vanemal ajal mitmes kohas kodumaal; v. iseäranis Brieflade, Güterurkunden, Hupel, N. Nord. Miscell. 7/8, lhk. 471 jne.

Mõnede teadete järgi¹⁾ nimetatud veel 1601. a. revisjoni-aktis Laiuse kirikumõisat „Woymali kirikumõis, mis St. Jürgensi kirikule kuulub“. Nähtavasti on aga see nimi siis juba kadumas, sest Rootsi ajal tarvitatakse üldiselt Laiuse nime kihelkonna nimenäna, nagu kirikukatsumiste protokollidest näha. Võib veel juurde lisada, et ühes Laiuse kirikuarhiivis leiduvas kirjas 1688. a. (12. okt.) ütleb toleaeagne kirikuõpetaja Reinerus Broocmann: „Kiriku nimi on St. Jürgensi kirik, vanasti Fähmeli (võib ka olla Wähmeli, kiri on selgusetu J. K.) kirikuks nimetatud.“ Samas kirjas räägitakse aga edasi Laiuse kirikust, ilma et teist nime tarvita- taks. Ühes teises kirjas Ülemkonsistoriumile (ka Laiuse kiriku arhiivis olemas), mis „antud St. Georg 9. jaan. 1692,“ annab kirikuõp. Broocmann aru, „kuidas jumalateenistust kõigi komme- tega Laiuse Jüri kirikus (in der Laisschen Kirche zu St. Georg) peetakse ja missuguses seisukorras kooliasi“ on. Edasi nimeta- takse kirikut kirjas tarvilisel kohal Laiuse kirikuks (Laissche Kirche). Tähendatud olgu, et endise — Woomela, Weemela jne. — nime mälestust vahest ehk Waimastwere (mõis ja vald Laiuse kih.) nimes veel võiks leida.

2.

Missugusel kujul ja millal praegune Laiuse kihelkond²⁾ jagama hakkas põhjalikku pööret Eesti rahva saatuses tema ajaloo val- gusse astumisega XIII. aastasaja algul, selle kohta puuduvad otse- kohesed teated. Kaudsetest andmetest võime aga küll tõenäit- likke järeldusi teha. Läti Hendriku kroonika jutustab,³⁾ et saks- lased 1212. a. pärast Ilmumise püha ühes lätlaste ja liivlastega suuremal sõjakäigul kuni Waiga maani jõuavad, seal Somelinde kantsi ümbruses maa puhtaks riisuvad, majad ja külad maha

1) Hagemester, Materialien etc., II, lhk. 126. — Napiersky, Beiträge etc., I, lhk. 92 ja Busch, Materialien zur Geschichte und Statistik etc., lhk. 553, ütel- dakse Laiuse kirikumõisat 1701. a. revisjoni-aktis nõnda nimetatavat. Vanemas Rootsi katastris 1601. a. loetakse Laiuse lossi järele olevate mõisate pidajate hulka „der pastor zu S. Jürgen“, ilma et kihelkonda nimetataks (Th. Schieman, Der älteste schwed. Kataster, lhk. 39).

2) Tarvitame kihelkonna praegust nime segaduste ärahoidmiseks.

3) XV pt., § 7.

põletavad, paljud vangistavad ja ahelatesse panevad, paljud maha tapavad ja siis suure saagiga edasi lähevad Järvamaale, kus nõndasamuti talitavad. Mõne päeva pärast tehakse tagasi tulles Mocha ja Nurmekunde maal niisamuti. Kolm aastat hiljem, 1215. a., jõuavad rüütlid oma sulastega ja lätlastega Ugaunia maast läbi üle Emajõe tulles uuesti kuni Waigani, kus jällegi sama kava järelt talitavad. „Ja kui nad kõik kurja olid teinud, mis ial võimalik, pöörasid nad tagasi Liivimaale“¹⁾. Viimaks jutustab Hendrik, et 1220. aastal²⁾ piiskopi saadetud Jimera lätlaste preester ja soomlane Peter Kaikevalde oma ristimise retkel Ugauniast läbi „Waiga ja Hiembe“ maa kohtadesse jõudsid, seal õpetasid ja kõiki ristisid ja siis selle maa kindluse Rirole kaudu Virumaaale edasi läksid.

Samal aastal³⁾ jõudsid Virumaa poolt tulles Jimera lätlaste preester (s. o. Hendrik ise) ja preester Dietrich Mochamaale, kus nad nädala jooksul külades ringi käies kõik elanikud ristisid ja „paganate kombes ära kaotasid.“ Mochamaalt edasi Waiga poole minnes leidsid preestrid teel mitu küla, kuhu veel ühegi preestri jalg ei olnud saanud. Kui nad seal kõik olid ristitud, läksid nad edasi ja jõudsid Waigamaale, mis juba varem ristitud.

Kuna Waiga all (kirjutatakse vanades kirjades Wayga, Wagia, Wagya, Waigale, Waygelle, Waigle, Weigele, Wagkytu, Waggeta, Waihatt, Wayel, Wagien jne.) tuleb mõista praeguse Tartu maakonna kirdepoolsest nurgast, Torma-Lohusuu kihelkonnast algavat maa-ala Peipsist kuni umbes Virtsjärveni⁴⁾, moodustab Mocha (kirjutatakse ka Moche, Moeche, Mocke, Mogke, Mõke, Moicke, Moega, Mõhe, Moege), Eesti keeli vististi Mõhemaa nimetatud,⁵⁾ südame

1) XIX. pt. § 3. (J. Jungi tõlge).

2) XXIV pt. § 1.

3) XXIV pt. § 5.

4) L. H. Kroon. XXIV, § 1. Waiga nime (selle kohta v. M. J. Eisen, Daani hindamise raamat, lhk. 38 j. j.) mälestusmärgiks võiks vististi ka pidada Laiuse kihelkonnas Tähkvere vallas praegu leiduvat kohanime Weia. — Dr. Bertrami, Wagien, teated Waigamaa kohta vajavad rohkesti arvustust.

5) Praegu tuletab seda nime meelde Mõhküla karjamõis Vana-Põltsamaal. 1750. a. räägib Põltsamaa kiriku raamat „hävitatud külast Mõhküll“, pärastpoole, 1793. a., nimetatakse kohta juba karjamõisaks.

peasjaliselt praegune Põltsamaa kihelkond, mille juurde tõenäitlikult ka veel Kursi ja osa praegust Laiuse kihelkonda tuleb ¹⁾, siis on arusaadav, et mõlemal maa-alal tegutsevate sõjameeste ja preestrite jalad puutusid ka praegu Laiuse kihelkonda kuulvatesse küladesse. Ei ole vist mitte väga ekslik oletada, et just need külad, mida preestrid 1220. aastal Mochamaalt tulles alles üles leiavad, Laiuse soode vahel asuvad külad olla võisid, vähemalt osalt.

Pärast Tartu langemist (a. 1224) ja Tartu piiskopkonna asutamist jagati Waigamaa piiskopi ja ordo vahel ära: vähem osa, 400 adramaad, liideti piiskopimaana Ugaunia külge, teine, 600 adra suurune, sai ordole ühes Sakala, Nurmekunde ja Mochaga ²⁾. Mõlemate piir käis üldiselt umbes seda joont mööda, mis praegu Kursi, Laiuse ja Torma kihelkondade maa-ala ühelt poolt ja Palamuse, Maarja-Magdaleena ja Äksi teiselt lahutab ³⁾. Esimesed kuulusid ordole, teised piiskopile. 1234. aastal loetleb paavst Gregor IX. ühes kirjas ⁴⁾ nende maade hulgas, mis „jutlustamise või rändamise läbi usule on pöördud ja õigusega (de jure) Rooma kirikule kuuluvad,“ muu seas ka Vaigele ja Moghe maad ja samas kirjas nimetatakse teiste hulgas ka „Paldessen“ kiriku vaimulikku ⁵⁾. Kui „Paldessen“ tähendab praegust Palamuse kihelkonda, nagu A. v. Gernet väidab ⁶⁾, siis ei ole arvata, et Laiuse külad jäid ristiusust puutumata. Võiks ka oletada, et maa läheduse tõttu Palamuse preestri tegevuse piirkond ka Laiusenigi ulatas, vähemalt esialgu, kuni iseseisva kihelkonna asutamiseni. Võib nõnda küll igapidi kindlaks tõsi- asjaks pidada, et ristiusk jõudis Laiusele umbes 1220. aastal, või enne seda.

1) v. V. Reiman, Eesti Kirj. 1909, lh'i. 401; Ed. Pabsti tähendused Läti Hendriku kroonika pt. XV juurde (lhk. 160) ja XXIX juurde lhk. 203; võrdle ka J. Roos, Põltsamaa minevik, Sirvilauad 1914. a., lhk. 29.

2) v. Liber census Daniae.

3) A. v. Gernet, Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat, lhk. 16.

4) Hildebrand, Livonica, Nr. 21.

5) seals. pkt. 53.

6) op. cit. lhk. 73.

Aga kas leidus tol ajal üldse praeguse Laiuse soode vahel kindlamaid asukohti, kus inimesed elasid? Üksikute külade nimedega puutume alles hilisemal ajal kokku. Ainult ühe, praegu Laiuse kihelkonda kuuluva küla olemasolu on juba kindel: Liber Census Daniae sees Kactaekylae kihelkonna (= Katkuküla, praegu Simuna kih.) järele nimetatud Viliacaveri küla (6 adramaad suur) on kahtlemata praegune Villakvere küla Emumäe ligidal, Laiuse kihelkonna põhja sõrval. Kaudse tõendusena selle kohta, et Laiusel tol ajal elanikke leidus, võib seegi tõsiasia olla, et nooremal raua-ajal (umbes 800—1200 p. Kr.) Eesti üldiselt juba oli koloniseeritud, välja arvatud soo- ja rabamaad Pärnumaal, Narva ümbruses (lisakus) ja Virtsjärvest põhjapoolne maa-ala (Kolga-Jaani)¹⁾. Laiuse koloniseerimisest, vähemalt osalisest, annavad teatavat tunnistust ka muinasleiud, eriti kihelkonna loodeosast²⁾. Kui siia juurde võtta veel mineviku mälestusmärke vanade linnamägede kujul Reasveres (Kalevi poja säng), Laiuse-Vilinas (Kalevi poja säng), Rippokal ja Kuristal³⁾, siis on küll põhjust arvata, et Laiuse viljakandvamatel kohtadel juba olemas oli rida praeguseid külasid, kui Saksa rüütlid jõudsid ühes oma abilistega ja preestritega Laiuse maile. Siin juures peab küll tähendama, et vististi terve maa-ala Peipsi ja Virtsjärve vahel teistega võrreldes üldiselt harvemalt rahvaga oli täidetud, kui mõned teised. Sellega on ehk seletatav, et Waigamaa suurtes võitlustes mitte iseseisva tegurina ei esine, vähemalt Läti Hendriku juures. Nähtavasti moodustab üks osa temast Ugauinia tagamaa⁴⁾ ja tegutseb ja langeb ühes sellega; teine — põhjapoolne osa — võis Järva- ja Virumaa mõjupiirkonnas seista.

1) A. M. Tallgren, L'ethnographie préhistorique de la Russie du nord etc., lhk. 7, Tartu Ülikooli Toimetused B. IV, 4; v. ka E. Kirj., 1923, Nr. 5/6, lhk. 202. V. ka mõnes suhtes huvitavat A. Schulbachi kirjutust — „Pühajõgi — eestlaste muinaspiir“, Õitsituled I, lhk. 18—22.

2) v. A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, is. tabel lhk. 96 juurde, Tartu Ülikooli Toimetused, B. III, 6.

3) v. nende kohta, Eerik Laid, Eesti muinaslinnad, lhk. 16 ja 91—93, vanuse kohta seals. lhk. 35—42.

4) vrdle L. H. Kroonikas XXIV. pt. § 5 „Jogentagana“ maa, millest läbi minnes Waigamaale jõutakse.

Iseseisva koguduse asutamine ja kiriku ehitamine Laiusel seisab saladuse katte all. Niipalju aga näikse küll kindel olevat, et 1319. aastal juba kogudus olemas. Sel aastal nimelt nimetatakse ühes paavsti maksudekorjaja aruandes maksustamise alla käivate vakantsete koguduste hulgas ka *W e m e l a t*. Temast öeldakse aruandes: ¹⁾ — „... ühest kogudusest (ecclesia), mida nimetatakse, nagu usun, Wemela (vocata, ut credo, Wemela), millest ei teadnud Tartu piiskopi herra, mispärast see tema kirjadest välja jäetud (ignorante domino episcopo Tharbatensi, propter quod in litteris suis fuit omissum), vastu võetud...“ jne. Et selles aruandes Wemela kogudust nimetatakse samas osas, kus räägitakse muu seas ka „Capesceveri“ kirikust, missugust nime keskajal kannab praegune Torma kirik ²⁾, siis on õigus Wemela kogudust samas ümbruses otsida. Kuna see kindel on, et praegune Laiuse kihelkond keskajal sellelaadilist nime kannab, siis on asjata Wemela kihelkonda mujale asetada püüda, pealegi kus teist selle nimelist kihelkonda arvesse tulevas ümbruskonnas ei ole teada ³⁾. Kui nüüd kindlaks võib pidada, et aruandes nimetatud Wemela all 1319. a. mõista tuleb praegust Laiuse kihelkonda ⁴⁾, siis ei puudu ka teatav huvitus aruandja märkusel Tartu piiskopi teadmatus kohta. Võib küsida, mis oli piiskopile teadmata: kas Wemela koguduse olemasolu üldse või see, et kogudus vakantseks oli jäänud? Vaevalt võiks esimest oletada, kuna ju ligidal olev Torma (Capescever) teada on. Võimalik aga on küll, et piiskopi kirjades puudusid teated Wemela koguduse vabaks saamisest (preestri surma pärast?) ja selle tõttu maksustamise alla langemisest. Selle põhjuseks võis olla puudulik ühendus koguduse ja Tartu vahel (halbade teeolude tõttu?).

1) H. Hildebrand, *Livonica*, Nr. 48.

2) V. muu seas A. v. Gernet, *Verfassungsgeschichte etc.* lhk. 72.

3) H. Hildebrandi arvamine (sealsamas), et Wemela all Waimlat Võrumaal Põlve kihelkonnas tuleb mõista, ei ole usutav. 1452. a. üteldakse „*Polves*“ Maarja kirik olevat (v. Stryk, *Beiträge zur Gesch. der Rittergüter Livl. I*, lhk. 241).

4) V. ka A. v. Gernet, *op. cit.* lhk. 72.

Kui 1319. aastal kogudus ehk kihelkond Laiusel olemas oli, siis oli vististi ka kirik juba ehitatud. Missugune see kirik oli ja kus kohal ta seisis, sellest ei jutusta saadaval olevad teated midagi. Praegune Laiuse kirik, tugev, haruldaselt pak- sude müüridega kiviehitus, nähtavasti hilisemas Gooti stiilis, on senini mitmel pool, nii ka Laiuse kiriku arhiivis alles- hoidunud traditsiooni järgi 1423. a. valmis saanud. Selge on, et see traditsioon nõuab revidéerimist.

4.

Eesti kantsi Somelinde¹⁾ hävitamise järgi saab Vaigamaa ja ümbruse tähtsamaks kohaks Laiuse loss. Õige laialise ja kindlakujulise vaate järgi on loss ehitatud või valmis saanud 1423. aastal ja ehitajaks on olnud ordomeister Sivert Lander von Spanheim²⁾. See arvamine ei näi aga mitte põhjendatud olevat, sest juba enne seda kõneldakse Laiuse lossist. Nimelt seisab ühe lepingu all, mis tehtud Põltsamaa lossi ülema (vogti) Hinrik Stamme ja Kyppeyerve (Kivijärve mõis Laiuse kih.) pidaja Hans Woltershuseni vahel³⁾, et see on „antud Laeghis lossis“ (Gheven do Laeghis up dem slote) aastal 1406 ja päeval „Johannes Ladina värava ees“ (6. mail). Nii on siis nimetatud loss sel aastal juba olemas ja tema ehitamise aega tuleb küll kaugemale minevikku tagasi paigutada. Muud kindlamat aga enam ütelda ei saa. Nii palju aga näikse küll kindel olevat, et XIII aastasajal Laiuse lossi veel ei ole olemas. Vastasel korral oleksime õigus- tatud tema nime või märkust tema ehitamise kohta leidma Dittlieb von Alnpeke Riimikroonikas. Juhust selleks kroonika kirjutajal vististi oleks olnud, iseäranis võitlustest venelastega rääkides, kuna Laiuse lossi peaülesanne oli ju venelaste vastu

1) L. H. kroonika XV, § 7, umbes praeguse Vaiatu kohal (saksak. Somel).

2) v. muu seas : Hagemeister, Materialien etc. II, lhk. 126, Napiersky, Beiträge I, lhk. 92, Inland 1836 veerg 213 j. m. Stryk, Beiträge zur Gesch. der Rittergüter etc. I. lhk. 77 leiduv aastaarv 1493 on nähtavasti lihtne eksitus või trükiviga.

3) Bruiningk-Busch, Livl. Güterurkunden (1207—1500), Nr. 165 (lhk. 188).

kaitseks olla. Vaevalt on arvata, et Alnpeke kroonika, nimetades tihti ümbruse losse — Tartu, Põltsamaa, Paide, — Laiust oleks nimetamata võinud jätta. Võõrastavam on, et ka Russovi ja Kelchi kroonikad Laiuse lossi ehitamisest midagi ei tea kõneleda, kuna nad muidu küll registreerivad terve rea losside ehitamist. Alles XVI aastasaja algul, venelaste sõjakäigu kirjelduse puhul, esineb Laiuse nimi (maakonna nimena) esimest korda Russovi ja Kelchi juures. Laiuse loss kuulub Viljandi komtuuri alla ja XVI aastasajal (1555. a) on lossi juures ka linn (alev) olemas¹⁾.

5.

Kuna Laiuse kihelkonna suhtes siitsaadik tuli opereerida suurelt osalt hüpoteetilist laadi järeldustega, tunneme XV aastasajast peale juba kindlamat pinda jalgade all. Ei ole küll veel teateid üksikutest laiema ulatusega sündmustest, kuid vähemalt saame juba selgeid andmeid kihelkonna olemasolu ja tema osade kohta. Vanades dokumentides alleshoitud kohanimedega abil näeme Laiuse kihelkonda XV aastasaja jooksul juba umbes tema praeguses ulatuses. Järgneva sellepärast siin tähtsamad nendest. Eelpool nimetatud lepingus 1406. aastast, leiame *Kyppe yerve mõisa* (praegu Kivijärve, saksak. Kibbijerv), *Pallunpere*, (praegu Palupere küla Laiuse vallas), *O y e n t a k e n* küla (praegu Ojataga, Palupere ja Rääbise vahel).

1408. a. nimetatakse ühes ordomeistri kingituskirjas²⁾ *Repes* (praegu Rääbise, saksak. Repshof) mõisat ühes *Tzatzevere* (praegu Sätsuvere) külaga ja *Yrevere* küla (praegu Iravere küla Laiuse vallas).

1431. a. leiduvad ühes ordomeistri laenutunnistuses³⁾ *Kypejerve* ja *Teyvelmes* külad Kypejerve Uuemõisa järele *Womeli* kihelkonnas (praegu Kivijärve ja Teilma külad end.

1) Bunge-Paucker, Archiv etc. VI, lhk. 142, Liivimaa losside nimekirjas 1555 a.: „3. *Lais arx et oppidum ad fines Virlandiae.*“

2) Bruiningk-Busch, op. cit. Nr. 170.

3) seals. Nr. 261.

Kivijärve vallas Laiusel). 1467. a. esinevad ühes ostu-müügi lepingus¹⁾ Lemmever'i (praegu Lemuvere) mõis ühes Koudes (praegu Kaude) ja Thoylemis (Teilma) külaga; esimeses külas üteldakse 3, teises üks pere olevat. Mõis ja külad on „Woymeli kihelkonnas“; praegu Laiuse kih. Kivijärve järele.

1474. a. leiame jällegi ühes ordomeistri laenukirjas Kivijärve-Uuemõisa kohta²⁾ Kypierve, Toylomesz (Teilma), Lemmever'i (Lemuvere) ja Kautz (Kaude) külade nimed — „Wemeli kihelkonnas“. Edasi esinevad teistes dokumentides kohtade nimed, mis praeguses ühendatud Tähkvere vallas olemas. Kõige pealt 1408. a. antud ordomeistri laenukirjas³⁾: Restfer ja Pettes külad (praegu Reasvere, saksak. Restfer, mõis ja küla, ja Pedasi küla), Lede (praegu Leedi) mõis, Kirrifer (praegu Kirivere) ja Techelverre (Tähkvere mõis) külad.

1447. a. lahendavad kaks mõisapidajat tehtud lepinguga⁴⁾ oma piiritülid Kerro (praegu Kärü, Simuna kih.) ja Kubbylytz'i küla vahel. Nimi Kubbylytz, mis ka eelmises laenukirjas Cublits (ka Kubbelits, Kubbeletz) kujul esineb, äratav tähelepanu. Praegu ei leidu selle nimelist küla ega muud asundust ümbruskonnas. Märkuse järele Bruiningk-Buschi juures⁵⁾ olnud Kubbylytz (ehk Kubbeletz) Virumaa piiril asuv küla, mis nähtavasti enne 1447. a. kellegi Taube (Tuve) nimelise mehe kätte sattunud. 1447. a. leppimise-kirjas on üheks leppijaks pooleks Jurgen Tuve Kubbeletzist. Ühes kokkuleppes nimetatavat 1630. a. Layso maakonnas tühjaks jäänud (wüste) Cubbelitz'i mõisat ühes Restever (= Reasvere) ja Pettes (= Pedasi) külaga ja kolme tühja külaasemega Virumaal (Angtes, Luicki, Immatfer) Tuvengudt (Tuvemõisa). Siit selgub, et Tähkvere vallas praeguse Tuimõisa küla asemel varemalt umbes Kubbelitzi-nimeline mõis on asunud, mis XVII aastasajal juba tühjaks oli jäänud. Mõisa omaniku Tuve nimi on püsinud. mõisa asemele tekkinud küla

1) seals. Nr. 437.

2) seals. Nr. 504.

3) seals. Nr. 171.

4) seals. Nr. 328.

5) op. cit. lhk. 302.

nimes. Kohaliku rahva keskel mälestatakse praegu veel tumedalt, et Tuimõisa vana koolimaja ees „Tuide mõisa“ hooned olnud.

Laiuse kihelkonna praeguse Vaimastvere valla küladest nimetatakse 1411. a. ühes „Valkana“ (=Falkenau, Kärkna) kloostri maadevahetuse kirjas ¹⁾ Saksa ordoga järgmised külad: Petyenculle (praegu Pädeküla), Kerdes (=Kärde), Tyrmas (=Tirma), Arro, (ei ole praegu külane olemas), Ennele (=Endla), Ruge (=Rohe, vanemal ajal ka Ruhe kirjutatud), Kovele (=Kõola), Nurka (või Nirko — praegu ei ole selle nimelist küla enam olemas). Külad asuvad Womeli kihelkonnas (belegene in dem Kerspel to Womel); võimalik, et sama kihelkonda kuuluvaks tuleb ka lugeda Tzelligell'i küla (=Selli, praegu Simuna kih.)²⁾. 1424. a. müüb Viljandi komtuur Tileke Coristel'ile oma mõisa, nimega Coristal, 2 adramaad, „mis asub Wemel'i kihelkonnas ja Põltsamaa maakonnas“³⁾. Nähtavasti on siin praeguse Kurista mõisaga tegemist. Viimaks tuleb nimetada, et 1454. aastal ühes laenukirjas Loopre mõisa, küla ja veski kohta üteldakse: „selle juurde küla Veygthiver, millel 9 adramaad...“⁴⁾. Mõni aeg hiljem, 1480. a., loetakse Loopre mõisa järele mitmed külad Pillistvere ja Põltsamaa kihelkonnas ja siis veel „Veitver“ küla mis asub „Captzever'i kihelkonnas... Põltsamaa maakonnas“⁵⁾.

Siin nimetatud Veygthiver (Veitver) küla all tuleb vististi mõista Laiuse kihelkonnas olevat Võikvere (saksak. Woitfer) mõisat (küla), mis varemalt kuulus Pillistvere kihelkonnas olevale Loopre mõisale⁶⁾, praegu Kuremaa valla järele. Et ühes kirjas see küla Torma (Captzever) kihelkonnas öeldakse olevat, on nähtavasti lihtne eksitus.

1) seals. Nr. 181.

2) v. selle kohta ka A. v. Gernet, op. cit. lhk. 83.

3) Bruiningk-Busch, op. cit. Nr. 223.

4) Bunge-Toll, Brieflade I, Nr. 218.

5) Brieflade I, Nr. 337.

6) Hagemelster, Materialien II, lhk. 199.

Need nimeid, mis siin ette toodud, on huvitavad selle poolest, et nad näitavad Laiuse kihelkonna koosseisu XV aastasajal. Üldiselt määravad nad praeguse Laiuse kihelkonna piirkonna kaunis täpselt ära. Ida piiril ja kagus leiduvad praegused Kivi-järve külad peaaegu täielikult, kirde pool on suur osa sellest Tähkvere valla osast, mis praegugi Laiuse kihelkonda kuulub, juba küladega kaetud, põhjas on Villakvere küla juba varemalt registreeritud (XIII aastasajal), loodes on Vaimastvere ja Kärde külad ka peaaegu täielikult olemas, läänes puutume kokku Kurista mõisaga ja edela pool Võikvere külaga. Nende kohanimede esinemine juhuslikkudes dokumentides ei luba muidugi arvata, et peale nende teisi ei ole enam olemas. Ka ei anna külade nimetamise aasta vastavates dokumentides mingisuguseid otsekoheseid andmeid külade varena või hilisema tekkimise aja kohta. Omast kohast tähelepanu äratav on siiski nähtus, et kihelkonna keskpaigast, Laiuse vallast, peale ida sõrvas olevate Palupere ja Iravere ¹⁾ ühtki küla enam ei nimetata, niisama, et Jõgeva vald, kihelkonna lääne ja edelapoolne osa, täiesti puudutamata jääb. Ei ole põhjust küllalt tõendamiseks, et need kihelkonna osad olid täiesti ilma elanikkudeta, kuid ometi võiks asjaolust, et just kihelkonna „piirimaad“ on esitatud, järgneda ettevaatlik küsimine: Kas ei ole Laiuse kihelkonna koloniseerimine sündinud peaaesjaliselt ida-kagu ja põhja-loode poolt? Laiuse kiriku juures olev Sootaga küla asub tõepoolest soo taga ida-kagu poolt tulles, Tähkvere valla külad võivad Virumaaga ühenduses olla (Kubbelitzi mõisa järele on rida Virumaa külasid), Villakvere niisama (kuulus varemalt Simuna kihelkonda), loodepoolsed Vaimastvere ja Kärde külad seisaksid mingis kokkupuutumises Viru ja Järvamaaga. Viimase s. o. kihelkonna loodepoolse osa kohta näikse seda oletust toetavat ka raua-aja kultuuri märkide leidude võimalik ühtekuuluvus Järvamaaga, mis selles suhtes esineb teatava tsentrumina ²⁾. Ida-kagu poolsest tagamaalt, praeguse Torma kihelkonna piirkonnast, leidub samal ajal rida kü-

1) praegu Torma järgi.

2) A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, lhk. 82 (Tartu Ülikooli Toim. B. III. 6).

lade ja asunduste nimesid vanades kirjades, Järvemaal on teatavasti juba Läti Hendriku ajal suuri rahvarikkaid külasid¹⁾.

Millal see koloniseerimine sündis, seda tõendada on praegu võimata. Võib olla, et - vere- lõpuliste kohanimede, — neid on Laiusel ja ümbruse kihelkondades terve rida, — tekkimise aja täpsem kindlakstegemine tervel kodumaal võiks anda selle küsimuse lahendamiseks pidetäppe.

6.

XVI aastasaja algul alles tabame ajaloo veergudel esimest korda suurema sündmuse, mis Laiuse maaala ligemalt puudutas, ja vististi koguni raskesti. See oli venelaste sõjahulkade Liivimaale tungimine 1502. aastal. Nagu Russov kirjutab²⁾, „rikkus ja rüüstas“ venelane peale muu „Tartu, Viljandi, L a i u s e, Viru maakonnad ja terve Narva maakonna üsna armetumalt lagedaks, nõnda et seda võimata on kirjeldada ja paljude naiste, neitsite ja noorte lastega tehti nõnda, kuida seda Türgist hiljuti kuulda oli.“ Aastasaja teisel poolel käimas oleva suure Vene-Liivi sõja ajal kistakse Laiuse loss ja ümbrus Läänemere-maade ajaloo suursündmuste keerusse ja meie leiame selle sõja ja temale järgnevate sündmuste kirjeldustes mõndagi teadet, mis aitab valgustada Laiuse rahva saatust sellel kodumaa õnnetul ajajärgul. Rootsi ajal võib juba Laiuse kihelkonna sise-miste olude arenemist üldistes joontes võrdlemisi hästi vaadelda. XVIII aastaajal aga pakub peale muu ka kiriku arhiiv rohkesti andmeid rahva elujärje kujunemise, eriti ka vaimlise seisukorra kindlakstegemiseks.

J. Köpp.

1) Kroonika XV, pt. § 7; XX, 6 ja t.

2) Liivimaa kroonika, tõlk. K. Leetberg, I. lhk. 55; v. ka Kelch, Lief. Hist., lhk. 159.

Majanduslikust olukorrast Kaarmas raharendi ajajärgul.

Nagu teada algas meil mineva aastasaja 40-dail aastail elavam seadusandlik tegevus, otsides pääseteed võimatust majanduslikust seisukorrast. Töö jätkus paarikümne aasta kestvusel, mil möödapääsematuks oli saanud tarve eriti mõisates loobuda senisest naturaalmajapidamisest ja heita kõrvale teoorjus ühenduses sellele vastavate põlluharimisvõimalustega, ja andis lõpptulemusena, tähtsana Saaremaale, „Seadmissed tallorahva rentima luggo kinnitamisesse Saremaal“, küünla kuust a. 1865.

Siitpeale maksvad uuendused — talumaa lahutamine mõisamaast, orjuse kaotamine ja mitmed määrused, mille sihiks kindlustada taludele kauemaaegse rendikestvuse, — pidid võimaldama rahva elujärje paranemise ja peatse jõukusliku tõusu. Tugides eestkätt Kaarma kihelkonnast kogutud suusõnalistele traditsioonidele, katsun riivata üksikasju, mis võiksid iseloomustada selleaegset tõelist olukorda.

Vähe on hoidunud kindlaid jälgi sellest, kuivõrra uudisena tuli raharent. Ainsama huvitava erandina selles mõttes on säilinud katkend Müratsi valla teopäevade raamatust¹⁾, kus Vaivere ja Muratsi kahekümneviie teoperemehe kõrval on mainitud kolm nimega „rentnik“. Arvesse võttes suusõnalisi mälestusi, võib oletada, et ainult harvad talud olnud raharendil enne sunduslikku aega. Sellega on mõistetav kohatine umbusaldus, koguni vaenuhakkus, millega võeti vastu uuendus. Kaarmas peetud teoorjust veel ühe aasta üle seaduses määratud aja „meeste palve peale“, ja siis kõneldakse kolmest peremehest, kes on aetud talust vastuhakkamise pärast. Suuremalt jaolt möödunud üleminek siiski tähelepanu äratamata.

1) Kaarma Suurvalla arhiivis: „Ülles andmine selle Murratsi moisa valla teopävad ja keik moisa kohto maksud mis ... perre mehhed aastal selletavad ... sel 13-mail Vina ku päval 1865 aastal.“

Jälgides asjakäiku ligemalt, selgub, et uus seadus oli küll kaotanud teoorjuse kontrahid talumailt, kuid tegu ei kadunud veel kaugeltki.

Puhasraharendile said ainult rüütelkonna, kirikumõisa ja kroonumaad, kuna päranduslikud rüütelmõisad — rahva nimetuse järgi „pärisemõisad“ — endiselt nõudsid tegu rendi asemel, olgu täies suuruses, olgu suurema osa sellest. Vahe esines siiski — töö hulgas. Oli varemini mees hobusega aasta ümber orjanud mõisas, juurde arvatud lisapäevad, saadeti nüüd „jalavaim“ talu leival mõisa, see seletas rendi.

Olgu võrdluseks toodud paar näidet. Vaivere külas orjas a. 1865 pooleadra talu mõisas „302 obbuse pääva, 46 jalla pääva, 6 talgude pääva, 26 Rehkede pääva, 12 pääva pearahhade eest“, üle selle „Moisa kohtud 4 kedramisse eest pävad 1 v. 10 k. Ruggid, 1 v. 10 k. Odrad, 1 v. Kaerad...“¹⁾. Sama „puumaa“²⁾ raharent hinnati viiekskümneks rublaks, mis võrdus suilise ja talvsulase palgale, kes teeninud kokku paar nädalat üle aasta³⁾.

Või näiteks Meedlas. Teoaegselt kuue päeva kohalt ühes lisaorjustega, mis tihti nii rasked, et alles peale Mihkli koristati oma vilja, nõuti nüüd aastasulane, lisaks talult mõne tüki heina niitmist ja vilja „õsumist“⁴⁾.

Küsimuseks jääb, kas tundus takistusena esimesil ajal töö nõue, kuna talud olid väiksed ja majapidamine säärasel järjel, et vaevalt võimaldas anda rendi. Vähemalt sagedasti on rüütelkonna talumehed teeninud rendiraha päivilistena mõisas; kiriku- ja kroonuvaldades aga ollakse sunnitud seda tooma „ülemaalt“. Üldine jõukuslik seisukord näib raharendi tuleku ajal olnud

1) Eelpool nimetatud Muratsi valla teopäevade raamatust.

2) Nii nimetatakse Saaremaal talu.

3) Teated Mihkel Albertilt (59 a.) Roomeldi talust Vaivere külast.

4) Teated Marie Mägilt (94 a.) ja teisilt Matsi talust, Meedla külast. Mihkel Matson (70 a.) Matsi talust, Kuke külast (Kaarma mõisa järele) teatab: aastasulane pandi mõisa — palgaks 50 rubla. Peale selle tuli 6 tükki heina niita, 8 tükki loogu, 8 tükki õsuda, — kokku 16 rubla, milline summa tasus pooleadra talu aastarendi.

Märkus. Peale kroonuvalla talude, kus rent tublisti odavam, näib hind kõikuvat, pooleadralistel umbes selle summa ümber.

õieti vilets. Esimesel aastal on kange kuiv. Suvivili kõrbeb. Vaid harval talul jätkub leivast. Kõneldakse ühest sarnasest Pähkla külas, „kel oli anda teistelegi“, ja mõnest teisest Randvere mail, samuti kui erandiks oli ka kalurite küla Nasva.

Enamikul rahvast on suur puudus. „Loona valla vilja raamatu“¹⁾ järele on viimane tera magatsiaidast laenatud 1867., 1868., 1869., 1870. aastal. Kaugelt suurem osa küladest on söönud välisabiga muretsetud „pangu aida“ vilja. Linnast toodi kliisid ja õlleraba, mis tehti leivaks. Kuid kõigest hoolimata on surnud mõned nälga. Kõneldakse — vabanik Loonalt ja kaks inimest Aikla küladest, teine neist sulane-mees Õhalt²⁾. Nii oli näljapäivil. Aga häilgi aastail söödi veel kohati tuulamatut leiba; sedagi ei olnud „õieti käes“.

Millised olid muud toleaja elutingimused, selle kohta on leida väheseid dokumentaalmeid kihelkonna metsanurgast vastu Mustjala piiri. „Piila valla kogukonna kohtu protokollis raamatus“³⁾ on muu seas 1869. a. nääri kuu 11-mast päevast loetus nähtavasti lõpukorral oleva talu inventaari kohta, mis iseloomustab toleaeget talu elu. Nähtavasti on tarvitusel raudrehvidega vankrite kõrval veel vanaaja puu „rattad“⁴⁾, kus ei olnud üldse rauda, „raudregede“ kõrval ülikaalus puutaldadega reed, nagu kõneleb ka suusõnaline traditsioon.

Elamiseks on rāpased „suitsutoad“. Ei ole ainsamat koolimaja peale kihelkonna kooli. Opetust antakse „koolmeistri omas majas“, nagu lausuvad toleaeagsed kirjad⁵⁾, või, näit. Äiklas, korda mööda iga päev ise peres või paremal juhusel „Vallamajas“. Ühest sarnasest kõneleb Juhan Munk⁶⁾, kes ise seal koolis käi-

1) 1867. aastast alates. Loona valla arhiiv.

2) Pikemalt kõnelesid näljaajast A. Berendson ja ta ema (70-dais) Nasva külast, Matrona Espe (86 a.) Ausi külast, Leena Kuutsman (78 a.) Kaubi külast j. t.

3) 1869. a. alates. Loona valla arhiiv.

4) Nii nimetab saarlane praegugi vankrit.

5) Kaarma kiriku arhiivis — daatumita paber nähtavasti pärit mõned aastad varem 1871-st. Sisaldab ülevaate koolidest, ühtlasi õpetajate palgaoludest, mis langevad ühte suusõnaliste mälestustega, millest edaspidi jutt.

6) (58 a.) Sepa külas; temalt muu seas pikemad teated pidudest, kivitööst j. n. e.

nud. — Loona koolimäel olnud koolimaja ja kohtumaja koos. Pime ja pisike. Akna augud nii väiksed, et pea ei läinud läbi, kaks lauda, pingid, — see olnud kõik, mis oli sees. Toas alati külm, ahi nurgas kui „tuhvli kelder“. Samas kestnud koolitöö päevavalgel ja viibitud ka öösel. Lapsed kui sead pahnas, seljakott pea all, — nii magatud kaks esimest nädala ööd; samas ahju peal maganud vallakirjutaja.

Endine Kaarma Seminaari õpetaja Georg Markus¹⁾, kes Saare tulnud 1871-sel, on leidnud ees „päratu mustuse“, väga vähe korstnatega maju küla kohta. Koolimajadest ei võinud juttugi olla, või kus neid esinema hakanud, siis olnud nad „Tallinna maa kooli saunad“.

Olgu siinkohal paar sõna rahvahariduse kallal töötajate palgaoludest. Irase külas õpetas Karl Kuum²⁾ kakskümmendneli aastat küla noortsugu sügise Mardist Paastu Maarjani, iga päev pimedast pimedani ja sai selle eest aastas kolm vakka vilja. Õpetaja Mihkel Matson Loonal sai tasuks „saadu maad“ ja arvata kuus ja pool vakka vilja. Puud pidi ta ise muretsema küla karjamaalt. Raha ei sugugi. Suvel pidi minema „müürsepale, puusepale“, et ära elada.

Hoolimata kehvusest oli siiski viisiks pidada pikalt pidu, — kolm päeva, neli, jõukamates peredes nädal. Viis, kuus vakka tehti kummaski pulmaperes õlleks, kakskümmend toopi toodi viina, otsiti kust saadi veel „meretagust“ juurde. Peale kõik-suguste [kommete ja lõbu — söödi, joodi, õlu tehti kuumaks, pandi mett sisse, kuni jõid kõik, kes olid purju.

Umbes niisuguse pildi annavad katkendid esimesilt raharendi aastakümneilt. Raske on jälgida Saaremaa majandusliku elu arenemist neil ajal. Juba orjusajal oli väheandva põllutöö kõrval teatav tähendus olnud kalapüügil rannapool külades, kust käidi Riksus ja Kirjus Abruka taga iseäranis räimi püüdmas, ei üksi oma tarbeks, vaid ka müügiks. Kihelkonna siseosas oldi jälle tehtud kivitööd.

Kui kadus orjus, ühtlasi vabanes rohkem tööjõudu ja tekkis suurem tarve raha järele, siis edenesid kõrvaltööd jõudsasti.

1) Praegu Kaarmas.

2) (77 a.) Irase külas (tema enese jutustus).

Avanesid võimalused rännata mandrile kraavi- ja müüritööle, „ülemere“ Peterburi raha teenima. Kihelkonna põhjapoolt, kus põllud kehvad, hakkasid ka peremehed hulgakaupa väljas käima, jättes talutöö naiste ja viljapalgalise suulise hooleks. Rannapoolseist on käidud merimeheks ja Riiga tööle, osa rahvast sai sadamas, tösi küll raskeil tingimusil, head teenistust.

Suurt hoogu võttis aga 80-dail ja 90-dail aastail kivitöö. Paemaad Kaisveres ulatuvad kümne tiinuni, Pähkla külal üle seitsme tiinu, mis paar sülda sügavale andis ilusat kivi. Sepa küla juures vanas orjuseaegses murrus ja mujal on töötatud kibedasti kivide valmistamisel, alates uulitsakivist, mis läksid suurelt jaolt Riiga ja Peterburi ja lõpetades hästi raiutud vappega Kuresaares, Saare maakirikute ilustustega ja ristkividega¹⁾.

Kivitöö andis kaugelt rohkem sissetulekut kui teised lisatööd. Kroonuvalla talud Pähklas, mis tulid müügile varsi-peale 1890-da, saanud osturaha esirinnas sellest. Vabanikkude jõukusele Kaisveres ja Sepa külas on kivitöö pannud põhja. Üksikud on hakanud lunastama oma väikseid kohti päriks, ja sedasama võime ka hiljemini selgesti märgata. Kui Põllupank üle kümne aasta tagasi hakanud müüma Loona talusid võrdlemisi mõõduka hinnaga, pole kõik jõudnud endale talu tervena osta. „Tehti siis vabanikele uusi kohti“, jagades osa talusid pooleks, osa kolmandikuks, mida paljud vabanikud jõudsid laenuta omandada.

Kuivõrra nüüd oli paranenud talude olukord, kuivõrra majapidamine paremale järjele tõusnud, sellest jääb paljugi küsimuseks. Segarent kestis ikka edasi. Veel aastasaja lõpul nähti heameelega „päris mõisas“ suilisi. Kes ei jõudnud kevadel poolt renti ette maksa, pidi minema mõisa teenima — „muidu paha lugu“. Käisid mõisas ka teisedki. Veel käesoleval aastasajal on orjatud Meedlat, Randveret ja Uue Kaarmat, mis kindlasti takistavalt mõjunud rentniku enda majapidamisele. Ühtteist on katsutud teha põllupidamise tõstmiseks. 1891. a. ümber mõõdeti mõisate algatusel Randvere, Kellamäe, Meedla talud krunti,

1) Kivimurdude suurus Loona ja Kaarma Suurevalla raamatute järele. Muud andmed kõrvaltöist kogutud võimalikult üle terve kihelkonna.

vähe hiljemini Muratsi, mis asjaolu osutus nähtavaks eduks, kui võrrelda neid talusid suurema osaga, mis praegu veel „latses“.

Kuid hilise ajani kestnud rendiaeg Kaarmas. Kui mitte arvesse võtta kroonuvalla maid, on alles neliteist, viisteist aastat tagasi hakatud müüma talusid. Iga rendiaja lõpuga tõusnud harilikult rendi hind. Sarnased olud ei võimalda suurt edu. Ja tõesti. Tihti on külates „vahetuskohti“, kuhu on tulnud ja kust läinud rentnikud. Keskveres, Äikla järele, olnud isegi „aastapoisse“ — põhjuseks vaesus. Sellepärast kestnud ka põlluharimine vanamoeliselt. Veel parkümmend aastat tagasi kinkinud Kaarma härra väikese „lutt saha“ üle nelja Kuke küla pere. See olnud esimene sarnane ja jäänud kaua erandiks. Aastasaja algul tekkinud nõrk seltsielu rauges peagi või kiratseb viletsana, mis tingitud suurelt osalt küll tuntavast majanduslikust jõuetusest.

Kui arvestame ühtlasi maapinna kehvust, eriti põhjapoolses osas, siis pole ime, et Kaarma praegugi võrreldes meie mandriga tundub õieti tahajäänuna ja et ainult kohati võib märgata paremat elujärge.

E. Kerem.

Kaks dokumenti teorjuse aja lõpult Pihtlast Saaremaal.

19. veebruaril 1865, kinnitati keisri poolt seadus, mis samal aastal Riias ametlikult Eesti keelde tõlgiti ja Kuresaares pealkirja all: „Seädmised tallorahva rentima luggu kinnitamisest Saremaal“¹⁾ trükiti. See seadus omas õige suure ja põhjapaneva tähtsuse raharendilepingute maksmapaneku läbi seniste teorjusega tasutavate lepingute asemele (§§ 45 ja 49). Keelati ära seaduse kuulutamise päevast alates uute teorendilepingute tegemine (§ 45). Täieline üleminek raharendilepingutele pidi kõige hiljemalt Jüripäeval a. 1868 sündima, kuna selle ajani maks-

1) Käesolevaks kirjutuseks on tarvitatud eksemplari, mis leidub Tartu ülikooli raamatukogu eestikeelses osakonnas.

vate teorendilepingutega seaduse § 46 järgi pidi käidama, kus selle kohta järgmiselt öeldud:

„Aasta aial nende seadumiste kulutamissest peavad keik teoorjusse kontrahtid, mis susannaga on tehtud ja nisammoti keik siit sadik olnud waiksed ehk ilma otsata teoorjusse kontrahtid (se on nisuggused kellel otsust ep olnud seatud ja mis muudmatta ni kauaks jäid, kunni rentnik omma teopäiwi teggi ja pu-maad käest ärra ei annud) kihhelkonna kohto kostusse al, koggokonna kohto jures üllesantud ja üllespandud sama, selle jures peab üllesantud sama, kui palju teopäiwi iggaühhel rentnikkul teha on nende kontrahtide järke, mis susannaga ehk waiksel wisil tehtud, milaial ja mil wisil neid tulleb teha, nihästi suil kui tallisel aial. Needsinnatsed kontrahtid ei maksa ka mitte kaueminne kui 23ma Aprilli kuuks 1868“.

Üks niisugune eelmöeldud „vaikne“ teorendileping, mis oli maksey terve endise Pihtla kogukonna kohta Püha kihhelkonnas, leidub praeguse Pihtla valla arhiivis alalhoitavas „Pihtla kogukonna Prottokolli Ramat“us, mis „akkatud 1864“. Et mainitud dokument sisaldab käesoleval suvel Ajaloo-Seltsi stipendiaatide poolt kogutud suusõnalisele traditsioonile täiesti kindlal alusel põhjenevat väärtuslikku lisamaterjali, siis esitatakse sellest allpool täpne ärakiri.

Protokoll Nr. 4

23. Oktobri ku 1865.

Sare-ma tallorahwa seadmissed, mis 1865 aastal kindlaks pantud, § 46 järrel, sawad siin ülles pantud teo orjussed, mis aasta läbbi wannast aijast walla polest õigus oli mõisale tehja: Se on: igga pole adra pealt päwad, kas jalla või ellajaga kuidas töö olli. Näri päwa ja Jurri päwa wahhel 6 päwa nädalis, Jurri ja Jani päwa wahel 6 päwa nädalis ja ülle nende külli jure 3 abbi päwa. Jani päwa ja Mihkli päwa wahhel 8 päwa nädalis ja ülle nende heina jure 4 päwa, leikusse ajal ruggide jure 4 päwa ja odra ehk kaerade jure ka 4 päwa.

Mihkli päwast kuni 31 Detsembri ku 6 päwa nädalis.

Ülle selle ollid rehhed tehja, Pärti päwast 6 rehte nädalis kunni keik mõisa willi walmis ja aitas olli. Selle assemel walla

palwe järrele Herra lubbas 17-mal päwal Marti ku 1862 aast. wallale abbiks igga pole adra pealt mitte rohkem rehhe päiwi wõtta kui 53 päwa, ning iggas päwas kahhed rehhed tehja, ja selle eest et wald rehhed päwa ajal teggewad Herra lubbas maksada iga 3-me rehhe päwa pealt 25 kop. Agga kui mõisa rohkem kui 53 rehhe päwwa tarwis siis piddi nende päwade eest mis ülle 53-me piddid olema igga ühhe eest sama maksetud 25 kop.

Siis on weel mõisale maksada 1 kohto oinas kahhe aastane ilma niitmatta Jani päwaks, 6 nored kannat Jani päwaks, 20 munna kewwade, 1 kahewakkane kott aasta läbbi mõisas pidada, ja talwe ketramist 6 n. linnu. Ühhe werandi adra pealt olli umbest pool sest orjussest

Kohto wannem Mihkel Wiss + + +

Kohtumees Hain Liist + + +

Kohtumees Juhhan Allik + + +

Kirjutaja Ado Tössine.

Sama raamat, kust eeltoodud protokoll võetud, kui ka teised Pihntla valla arhiivis alalhoitavad protokollid raamatud annavad võimaluse huvitavaid järeldusi teha selle aja haridusliku tasapinna kohta. Nii leiame, et veel 1890. aastal, kui endised mõisa kogukonnad, mis praeguse Pihntla valla moodustavad, üheks kohtujaoskonnaks ühendatakse, nelja valitud kohtuniku hulgast ükski oma nime kirjutada ei oska, üks kohtunik aga komissari poolt koguni sellepärast tagandatakse, et ta ei mõista kirja lugeda. Samuti peavad kõik 54 kohtunikkude valijat oma nime kirjutamise asemel ristiga leppima. Kui järgmisel aastal ühise kohtu alla liidetud kogukondadest kujuneb üks vald ja ette võetakse uue ühendatud valla ametnikkude valimine, siis näeme, et 271 valijast ainult mõned üksikud protokollid alla õige villetsalt oma nimed on kirjutatud, kuna kaugelt suurema enamuse juures esinevad ainult ristid. Nähtavasti ei olnud haridust kuigi tuntaval määral suutnud edendada isegi niisugune omapärane ja vali abinõu, millise leiame alljärgnevast protokollist, mis jällegi leidub ühes „Pihntla Mõisa Kogukonna Protokollid Ramat“us.

Laupa, sell 31-1 Januaril 1859

Ollid koos: Kohtomees Jegor Kasik

Abbi mees Retion Uustallu.

Abbi mees Peter Kihl.

Nr. 6 | Siis sai ette kutsutud kaks noort meest Nimmega: Mihkel Uustallu ja Ado Sep; Et Koolmeister tõstas kaip-
tust nende üle et nemmad oletumad on olnud oma ramato
õppimisega.

Ja siis sai lebbi katsutud ja leiti sedda tõssi ollevald:
siis sai nende kahe poisil antud witso kummagil 15 hopi
Herra kitis heaks

ja maksid Strahwi walla laeka kumbgid 90 kop. Öbbe.

Kirjutaja J. Raudsep.

R. Kenkman.

Balti ajaloo ümberhinnangu radadelt.

Dr. M. Walters. „Lettland, seine Entwicklung zum Staat und die baltischen Fragen“, 510 lhk., 1923. Niisuguse pealkirja all avaldas Läti saadik Roomas Dr. Walters möödunud aastal kaksteist ühise ideega läbipõimitud lühemat või pikemat artiklit Läti rahva ajaloolise arengu ja sellega ühenduses seisvate üldisemate Balti küsimuste kohta. Rahvuslikust idealismist kantud ilmavaate seisukohalt vaatleb ta Baltimaade kurba minevikku, jälgides esijoones Läti „rahva tahte kujunemist riiklikuks tahteks“, „rahva hinge tundeid ja tunge oma iseolemisele“¹⁾. Need pildid Läti poliitilistest ja kultuurilistest võitlustest püüavad näidata nüüdisaja suhete kujunemist „in lebendigem Fluss“. Niisugune oleviku nähtuste käsitlemine ajaloolise arengu aspektis on autori õige arusaamise järgi kõige paremaks abinõuks nende objektiivsel tundmaõppimisel, sest ainult sel teel on võimalik tänapäeva püüdeid mõista nende ajalooliselt tingitud paratamatus õigustuses.

1) „Das Fühlen und Drängen der Seele eines Volkes zu seiner eigenen Existenz“. Op. cit. lhk. 7.

Eriti tarviliseks osutub oma kodumaa ajaloo lehekülgede lehitsemine noorte Balti riikide rahvastele. Ei ole ju siin tegu ainult mineviku lihtsa vaatlemisega, vaid veel enam seni Balti ajaloolaste poolt vildakult ja sihilikult valgustatud nähtuste sootuks uue hinnanguga, vanade traditsiooniliste vaadete kõigutamise ja uute tähiste ülesseadmise. Tuleb arhiivi anda senine Balti ajaloolaste poolt kultiveeritud „schönfärberisch-mythologische Geschichtschreibung“¹⁾. Tuleb lõpuks vabaneda neist ajaloolistest valedest, mis „juba küllalt vanad, kuid mis ikka jälle suure osavusega uuesti üles soendatakse“. Ja selleks on Waltersi arvates vaja, et uus vaim valitsema pääseks Baltimaade mineviku uurimise alal²⁾.

Kuid samal ajal rõhutab autor õigusega, et Läti ja Eesti ajaloolased senise „Dichtungsgeschichte“ asemele ei pea asetama mingisugust teist idealiseeritud kujutust maa pärisrahvaste mineviku kohta, vaid oma uurimistes kohustatud on taotlema kainet ning objektiivset ajaloolist tõde³⁾. Ka enda teose kohta seab autor samad nõudmised üles. „Das Buch ringt nach Wahrheit, und die Wahrheit zwingt oft auch hier zu bitteren Worten“, väidab ta oma töö kohta selle eessõnas.

Ja tõepoolest ei ole neid „kibedaid sõnu“ Balti ajaloo tege- laste ja ajalookirjutajate kohta Waltersi töös mitte just vähe. Selle artiklitekogu peamise sisu moodustavadki üksikude Balti ajalukku puutuvate küsimuste järsud ümberhinnangud ja Balti ajaloolaste vastu sihitud teravad kriitilised märkused. Osavasti väljavalitud ohtrad tsitaadid Balti-Saksa autorite tõist peavad illustreerima nende erapoolikust, mõtteahtrust, silmapiiirikitsust ja poliitilist lühinägelikkust. Need tsitaatide kuhjad, mis praegusel momendil võivad tunduda, eriti kasvavale sugupõlvele, mingisuguste võõraste ja veidrate häältena ammu möödunud ajast, peavad lugijat tutvustama Balti-Saksa mõtteilma iseärasustega,

1) Ibid. lhk. 157.

2) „Es wird einer neuen Durchgeistigung der baltischen Geschichte bedürfen, um die wahren Lebensgestaltungen der baltischen Vergangenheit zu erkennen“, ibid. lhk. 101.

3) Ibid. lhk. 53.

eestkätt selle erilise kastivaimuga, mis autori arvates praegugi veel kadunud pole Balti saksluse ridadest¹⁾).

Waltersi töö lugemisel tekib isegi tunne, et autor liig palju on tegemist teinud seniste Balti ajaloolastega ja liig vähe püüdnud süveneda eri küsimuste kohta olemasolevaise allikaisse. Selle tõttu ei suuda ta pakkuda iseseisvale uurimisele tugivaid küsimuste lahendusi, vaid on sunnitud oma vastaste väidete vääratamiseks kasutama ainult loomuliku mõistuse lõikenuga või paremal juhtumisel tarvitama ühe ajaloolase vastu teise autoriteeti (näit. kummutab ta Rutenbergi abil Bunge ja Seraphimi arvamisi). Selle asemel, et pakkuda allikate iseseisval läbitöötamisel baseeruvaid kirjeldusi mineviku sündmuste kohta, teoretiseerib ja polemiseerib Walters sageli „puhta mõistuse“ abil. Sellepärast võivad tema kriitilised märkused ja üldised iseloomustused väga tabavad olla ja ka faktilisele tõeale täiesti vastata, kuid jäävad oma üleliigse abstraktsuse ja faktilise aluspinna puudumise tõttu sageli siiski nagu õhku rippuma ega ärata igakord tunnet, et vastane lõpulikult löödud. See abstraktse „halli teooria“ üliküllasus allikaist ammutatud värske tõestusmaterjali arvel on Waltersi töö üheks suuremaks puuduseks ja annab tööle publitsistliku iselaadi, millisena see võib olla on mõeldudki.

Teiseks Waltersi töö puuduseks tuleb arvata selle katkendlikkust. Nagu juba tähendatud, ei esine selles mitte Läti rahva ajaloo süstemaatiline ülevaade, mis mingi kindla põhimõtte seisukohast oleks järjestatud, vaid ainult rida terava sulega joonistatud pilte üksikute probleemide kohta. Kirju kaleidoskoobina libisevad meie silme eest mööda rahvuslikud, poliitilised, sotsialmajanduslikud ja puhasvaimlised küsimused, milliste käsitlemine iseseisvate esseede raamidesse suletud. Kuigi säärane käsitlemisviis võimaldab teatavate nähtusteseeriade ülevaatlikumat rühmitamist ja igakülgsemat vaatlemist, läheb side üksikute seeriade vahel kaduma. Ja selle pahe kõrvaldamiseks ei jää autoril muud üle, kui teises ühenduses jälle tagasi tulla aine juurde, millest

¹⁾ „ Die Gipfel des heutigen Baltentums sind noch von dem Schimmer des Altbaltentums überstrahlt, und gewiss liegen viele subjektive Gründe und Lebensverflachungen tief verborgen, die noch der Überwindung harren“. Ibid. lhk. 297.

eespool juba jutt oli. Niisugused sageli esinevad kordumised tunduvad tüütavana ega täida siiski küllalisel määral oma eesmärki — ei jaksa anda iga ajajärgu kohta ümargust ja selget kogupilti. Näit. räägib autor 1905. aasta sündmustest mitmes artiklis, kuid siiski ei saa meie tema töö põhjal selle äärmiselt tähtsa pöördeaja kohta õiget aimet. Sagedasti korratakse ka ühes ja selles samas artiklis teatavat mõtet mitmes kohas ilma selle edasiarendamata ja süvendamata (näit. keskaja linnade tähtsuse iseloomustamine, mis hoolimatult teiste küsimuste vahele laiali pillatud). Mõnikord eksib autor oma otsekohesest teemist kõrvale ja esitab ekskursid mõne üldise küsimuse, nagu näit. suur- ja väikepõllupidamise esiduste ja puuduste kohta, ilma et arvesse võtaks, kuivõrra niisuguste üldiste arutuste vahelepaigutamine käsitledava aine seisukohast tarviline.

Samuti armastab autor, otsekohesest ajaloolase ülesandest kõrvale kaldudes, püstitada hüpoteese teatavate võimalikkude juhtumuste kohta, mis aga tõepoolest mitte ei esinenud. Suure huviga arutab ta näit. küsimusi, mis siis oleks võinud juhtuda, kui Daani võim Baltimail oleks püsima jäänud ja Ordoriigi kõrvale tõrjunud, või kas Venemaa mitte katoliku usu ja Lääne-Enroopa kultuuri mõjupiirkonda ei oleks sattunud, kui Baltimaal rüütliordo asemel oleks kujunenud mingi teokraatlik puhas-kiriklik korraldus, või jälle millise käigu sündmused oleks võinud omandada, kui ühendatud ordodel oleks korda läinud Leedu riiki hävitada jne. Et neil hüpoteetilistel juurdlustel¹⁾ väga vähe väärtust puhta ajalooteaduse seisukohalt, mis uurib, mis oli, kuidas oli ja miks oli, on arusaadav. Ka piirdub autor suuremal määral, kui see vast soovitav oleks, üldiste iseloomustustega, esitab vähe fakte ega võta mõnikord vaevaks isegi teatavaid, kõne all olevaid tegelasi nimepidi nimetada. Need asjaolud vähendavad igatahes tuntavalt Waltersi huvitava artiklitekogu väärtust.

Teose iseloomu ja selle kandvate ideede illustreerimiseks peatugem mõnel ajaloolisel küsimusel selles käsitletud mitme-

1) „Es handelt sich hierbei nur um hypothetische Erörterungen“, tunnustab autor ühes kohas ise. Ibid. lhk. 80.

suguste probleemide reast. Olla täieliselt ekslik väide, nagu al-
gaks Läti-Eesti kultuur ja ajalugu alles sakslaste kolonisatoori-
lise feodalismi algusega¹⁾). Kõigil elualadel sammutud juba enne
sakslaste tulekut kõrgemate kultuurivormide sihis edasi. Saks-
lased toonud küll maa päriselanikele mõningad keskaegse kul-
tuuri elemendid kaasa, kuid pannud samal ajal oma halastamatu,
jõhkra ja iseka talitamisega seni orgaaniliselt kasvava elu seisma
ja surunud pärisrahvad senisest suuremasse barbaarsusse²⁾). Selle
tõttu ei võivat sakslased maavallutamise faktist tuletada mingi-
suguseid erilisi moraalseid või juriidilisi õigusi³⁾).

Lätlaste ja eestlaste võitlustest pealetungiva saksluse vastu
räägib Walters õieti kiitvalt⁴⁾, kuid lisab, nähtavasti lätlaste va-
banduseks, juurde, et rahvahing siiski küllaliselt ei olnud kind-
lustatud vaenlaste salakavaluse vastu⁵⁾). Ordoaega käsitles
esitab autor selle poliitilise olemuse vaimuka iseloomustuse, po-
lemiseerides samal ajal teravasti ordo kaitsjate ja ülistajatega.
Seraphimi ja Bienemanni tõendused, nagu oleks ordo esinenud
plaanikindlalt ja kaalutult ja pealegi mingi „uue aja eestvõitle-
jana“, kirjutab ta nende uurijate „vanabalti provintsluse ahtakese
mõtteilma ja viljakuseta vanade dogmade küljes rippumise“ arvele⁶⁾).
Vastupidisesse äärmusse langedes, eitab Walters ordo poliitikas
igasugust kava ja järjekindlust, ilma et ta püüaks vahet teha eri
ajajärkude vahel ordo ajaloos. Tema arvates valitsenud ordo ju-
hustest juhitud süsteemitus välispoliitikas juba algusest peale
täieline kaaos⁷⁾), — väide, mis just oma järsu kategoorilisuse
tõttu tundub vähe usaldusväärna.

1) Op. cit. lhk. 32, 53.

2) Ibid. lhk. 41.

3) Ibid. lhk. 39.

4) „Wohl in keinem Lande der Welt haben die Völker mit einer so
grossen Aufbietung aller Kräfte gegen die Unterjochung gekämpft wie im Balt-
lande.“ Ibid. lhk. 74. Cf. lhk. 49.

5) Läti Hendriku kirjeldamisviisist kõneledes nimetab Walters tema tööd
imelikul kombel „die Reimchronik Heinrichs“ (lhk. 53)! Hiljemini tsiteerib ta
küll riimikroonikat ennast õieti E. Meyeri tõlke järgi (lhk. 86).

6) Op. cit. lhk. 99.

7) „Es ist oft ein Poltern und Drohen nach allen Seiten“. Ibid. lhk. 66.

Baltimaade kurva saatuse peapõhjust, „kurja juurt“ näeb Walters ordoriigi ellukutsumises. See isesugune poliitiline väärsünnitus pidanud oma peamiseks ülesandeks Saksa koloniseerimispüüete ja poliitilise ekspansiooni tungi toetamist, ajanud maa pärisrahvale võõra feodaalkirikliku asutusena Baltimaa ja rahvaste seisukohalt täieliselt illusoorseid sihte taga ja tõmmanud oma kärarikka laitutamispoliitikaga Baltimere idakaldal asuvad maad hädaohtlikesse, maa enda seisukohalt tarbetuisse avantüüridesse ¹⁾. Ordoriigi püüded Baltimaid asumaana kaugel Saksamaa külge kõita saanudki saatuslikuks nende maade rahvastele: nad võõrduisid ordo ikke all Skandinaavia rahvastest, kelle perre nad loomulikult oleks pidanud kuuluma, sattusid valitsetava massi seisukorda, keda sügav ja lai kuristik lahutas väiksearvulisest ja võõrast valitsevast oligarhiast, ega võinud iseseisva tegurina riiklikust tegevusest osa võtta. Ordoriigi tekkimisega kadusid kõik võimalused omapärase rahvusriikliku organismi loomulikult arenguks Baltimail. Et omariikluseni välja jõuda, selleks oleks pidanud Baltimaade eri rahvaste ja seisuste vahel kujunema mingi solidariteet, mingi huvide ühtlus. Kuid tõepoolest polnud sellest jälgegi näha. Ordoaja läpastanud õhkkonnas puudunud kõik eeldused selleks, et maal asuvaist eri seisustest ja rahvustest luua ühe ühiste huvidega ja püüetega rahvastiku ²⁾.

Rootsi mõisatereduksiooni suhtes on Waltersi seisukoht lihtne ja selge. Peatudes ainult selle suuri laineid löönud ettevõtte juriidilise külje juures ja vaikides möödudes sotsiaalmajanduslikust, leiab ta, et Balti aadlil mingisugust kõlblist õigust polnud oma õiguste rikkumise üle kaevata. Rootsi võimule alludes, pidanud aadel silmas kõige pealt oma eesõiguste säilitamist ega olla kuigi palju hoolinud Liivimaa suvereensetest

¹⁾ Vene vahelesegamist Baltimaade asjusse seletab Walters üleilgse lihtsameelsusega: ordo oma võimupüüetega „stärkte die russische Agressivität, schuf eigentlich die Zornmotive des russischen Vordringens an die Ostsee . . . Russland war empört, aufgehetzt und aufgewühlt. Es mischte sich in den Kampf“. Op. cit. lhk. 85.

²⁾ Maarahva rõhumise kõrval heidab Walters ordole ette ka tema eivatavat poliitikat linnade suhtes, mida Balti-Saksa ajaloolased, peale Rutenbergi, näivad õigustavat: „Wie die Stadt (Riga) zertrümmert, gedemütigt wurde, übersteigt vieles, was der Orden an Nichtswürdigem begangen hat“. Ibid. lhk. 100.

õigustest. Selle tõttu ei asenenud Balti aadel hiljemini, kui vahekord Rootsiimaaga teravaks läks, mitte Rootsi riigivõimuga üheväärilisel seisukohal ega võinud endale võetud alamakohustustest Rootsi riigi vastu lihtsa käeliigutusega end lahti öelda ¹⁾. Pealegi olnud Rootsimaal õiguse austamine ja õigluse tunne hoopis kõrgemini arenenud kui Balti aadli juures. Mõisate revisjoni ette võttes, tuginud Rootsi valitsus õigele kõlblisele õiguse ideele, kuna Liivimaa, kes kunagi ei õigust ega riiklikku otstarbekohasust ei olnud tunnud, milgi viisil ei olevat suutnud edustada mingit kaaluvat õiguslikku põhimõtet. Kui Balti ajaloolaste kombel mõisate reduktsiooni röövimiseks nimetada, siis võivat Waltersi arvates samasuguse õigusega tervet Balti rüütlite ajalugu tunnustada röövimiseks ²⁾.

Talurahva pärisorjusest vabastamisest räägib Walters vähem kui see tähtis aine väärib ega peata kuigi pikalt vabastamise põhjuste ja käigu juures. Põhjustest nimetab ta esijoones majanduslikke, ilma et siingi üksikasjadesse hakkaks tungima ³⁾. Balti sakslaste üle ironiseerides, juhib Walters muu seas tähelepanu asjaolule, et talurahva vabastamise suhtes Poola paanide poliitika Balti parunitele vastuvõetavamana tundus kui enam talupojasõbralisemad reformid Saksamaal ⁴⁾. Hilisemast ajajärgust peatatakse üksikasjalisemalt talukohtade rentimise ja ostmise tingimuste juures. Ka siin leiab Walters juhuse Saksa ajaloolaste üle ironiseerida, kes raskeid väljaostutingimusi püüdsid vabandada kui abinõu talupoja virkuse kasvatamiseks ⁵⁾. Maade väljaostu põhjustel autor pikemalt ei peata. Samuti läheb ta kergesti

1) „Das Verhältnis zwischen dem Staat und der Ritterschaften ist eben nie das zweier vertragsbefähigten Staaten gewesen. Damit müssen die Konflikte der Ritterschaften mit Schweden als innenstaatlich betrachtet werden“. Ibid. lhk. 131.

2) Ibid. lhk. 122.

3) „Ökonomische Erwägungen haben das meiste zu der Lösung der baltischen Bauernfrage beigetragen“. Ibid. lhk. 163.

4) Ibid. lhk. 170.

5) Das ist „eine Behauptung, bei der man unfreiwillig an ein Wort des Franzosen Taine denken muss, das er einmal auf die Pariser Krämer münzt: „Sie lügen und lächeln“. Ibid. lhk. 227

mööda maatameeste küsimusest, mille ta küll meie lähema mineviku kohta tunnustab eriliselt tähtsaks¹⁾).

Ruumi puudusel piirdume nende üksikute näidetega, jättes kõrvale kõik meie aja päevaküsimuste kohta käivad artiklid. Kurioosumina olgu vast nimetatud, et Walters tüübilise Läti isamaalasena Landeswehri sõjas eestlaste poolt lätlastele antud abi nimetamisväärses ei pea ja sellest vaikides möödub²⁾.

Kõigist loeteldud puudusist hoolimata on Waltersi töö väärt, et seda loetakse tarvilise korrektiivina Balti ajaloolaste tööde kõrval. Kuigi autori kategoorilised väited mõnikord vähe tõestatud, kuigi see artiklitekogu tähtsal määral kannab dillettantismi pitsert, äratub ta siiski oma rahutu juurdlemisvaimuga mõtet, juhib meid probleemide juurde ja aitab meis kindlustada veenet Balti ajaloo monograafilise ümbertöötamise ja ümberhinnangu paratamatust tarvilisusest.

P. Treiberg.

Kirjandus muinasteaduse alal a. 1914 — 1923.

Et muinasteadus sõna kitsamas mõttes, niipalju kui ta püüab valgustada eelajaloolisi aegu, on iseäranis häid tagajärgi saavutanud Põhjamais ja just neis mais saanud eriti populaarseks, oleneb sellest, et ajalooline arenemine neis algab võrdlemisi hilja. Seepärast oli väga loomulik, et pikk eelajalooline minevik tõmbas endale erilist tähelepanu ja et sellesse puutuvad uurimistööd on arvurikkamad kui mitmel teisel maal. Eelajaloolise arkeoloogia alal on Põhjamaad asunud juhtival seisukohal ja praegugi on selle teadusharu tähtsamad edustajad Põhjamaisist pärit. Rootslase O. Monteliuse surma järgi seisab meie teaduses esimesel kohal norralane prof. H. Shetelig, ja kuigi juba vanadena töötavad praegugi veel ka vanad meistrid — daanlane Sophus Müller, rootslased Oskar Almgren ja Bernhard Salin.

Et Daanimaa eelajaloolisel ajal geograafiliselt esines Põhjamaade juhtiva maana — vähemalt üldjoontes rääkides — ja et see maa arkeoloogiateaduse algaastail moodustas selle uurimise peatsentrumi, siis on kohane käesolevas ülevaates alata Daanimaga. Nagu ennemgi ilmus ka kõne all oleval aja-

1) Nähtavasti on A. Agthe töö „Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland“ autoril täiesti silmapaari vahele jäänud. Vähemalt ei maini ta seda teiste vähemtähtsate Saksa ja Balti-Saksa tööde kõrval kordagi.

2) „Die auf Wenden vorrückenden Truppen v. d. Goltz' wurden von den lettischen Kräften gefasst, besonders baltische Landeswehrabteilungen; sie erlitten eine schwere Niederlage und mussten den Rückzug antreten.“ Ibid. lhk. 384.

järgul Daani arkeoloogiline kirjandus peaaegselt kahes suures teaduslikus seerias: ajakirjas „Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed“ (tsiteeritud: Aarb.), millest tema ilmunisaja algusest a. 1866 peale on vahetpidamata iga aasta ilmunud üks aastaraamat, ja teiseks monograafiate seerias „Nordiske Fortidsminder“. Mõlemast väljaandest ilmuvad üksikasjalised referaadid või koguni tõlked ka Prantsuse keeles.

Daanimaa asustamise alguse uurimisele pakub tähtsat lisa Friis-Johanseni töö Svaerborgi raba asulaleiust (Aarb. 1919). Leid on vanem kui kõjkenmõddingid, n. n. Ancylosajast, mil mänd oli Daanis valitsev puu. Selle kultuur on mitmeti võrreldav seal varemini tundmaõpitud Maglemose kultuuriga, mille aegseks Eesti Kunda leidu on arvatud. See on vanem kui Lääne-Euroopa n. n. Azilien-aeg, kuid noorem Tardenoisien-ajast, siis umbes a. 5000 e. Kr.

Daani nooremale kiviajale on pühendatud soomlase Dr. C. A. Nordmani tähtis teos n. n. kõikhaudade kultuurühmast (Aarb. 1917). Selles kirjutuses tõmmatakse paralleele terve megaliitkultuuri ala kohta, ja see on kronoloogia selgitamiseks õieti kapitaalse väärtusega. Materjali, millele see kirjutus osalt tugib, avaldas Dr. Nordman eraldi Nordiske Fortidsminder'is a. 1918 artiklis: „Jaettestuer i Danmark“ (Daani kõikhaudadest).

Muist Daani arkeoloogilisist avaldusist on eraldi meelespeetav seeria n. n. Sönderjyllandi arkeoloogiast. See ala oli daanikeelne ala Saksa riigis ja ühendati peale ilmasõja lõppu uuesti Daaniga. Selle kiviaega käsitleb S. Müller (Aarb. 1913), pronksiaega sama uurija (Aarb. 1914), varem rauaaega C. Neergaard (Aarb. 1916) ja kirikuid Dr. Mackeprand (Aarb. 1914). Isäranis tähtsad terve Põhja-Euroopa kohta on Mülleri mainitud kirjutused. Neis avaldub teataval viisil Mülleri teadmiste kvintessents ja ka stiililt on nad päris meisterlikult kirjutatud.

Kaunis väärtuslikud on Kristiaania ja Kopenhageni arkeoloogilisel kongressil ettekantud tööd, avaldatud Aarb. 1915 ja 1919, mis siin mööda minnes olgu mainitud.

Eraldi peab aga veel mainima Dr. J. Brondstedi suurt ja põhjalikku tööd vikingite aja ornamentikast (Aarb. 1920), milline teem seni väga vähe oli läbitöötatud. Ühes allpool mainitava Shetelegi teosega Osebergi laeva üle moodustab see töö aluse vikingiaja uurimistele Skandinaavia kultuuri alal ja on seepärast ka Baltimaale väärtuslik. Kahjuks ei ole see veel Prantsuse keeli ilmunud.

Viimaks olgu Daani arkeoloogia alal mainitud W. La Cour'i huvitav ja omapärane, kuigi veidi ebakriitiline teos Danevirke, selle suure 17 kilomeetrit pika kaitsemüüri, mis IX aastasajal chitati üle Daani poolsaare läänest itta, ja sellega ühenduses seisvate probleemide üle.

Norramaa arkeoloogiline elu on õitsev. Selle tsentrumi moodustab Kristiaania, kuid ka teised neli linna — Bergen, Stavanger, Trondhjem ja Tromsö — esinevad iseseisvate uurimiskeskustena. Nende muuseumid on igaüks oma ala keskmuseumid oma teadusliku personaaliga ja ülesannetega.

Maa geograafiliste olude seisukohalt võib niisugust detsentralisatsiooni pidada väga kasulikuks teadusele.

Norra viimaste aastate arkeoloogilisist avaldusist on mõned otse monumentaalsed tööd. Niisugused on näit. koguteos Oseberglaevast (foliokaustas), vikingiaja kõige imelikumast haudleiuist Lõuna-Norramaal, a. 800 p. Kr., kuhu oli maetud kuninganna Asa määratu rikka inventaariga. Sellest teosest on seni ilmunud kaks köidet, üks — kaevamiste endi kohta, teine — Sheteligi suurepärase töö vikingiaja kohta selle leiu ornamentika monograafiana. Sheteligi teine teos, 1922. a. ilmunud raamat „Primitive tider i Norge“ (Norramaa algelised ajad) on vist küll kõige parem kiviaja kultuuri käsitlev töö, mis kunagi ilmunud, — detaljeeritud ja siiski imelikult sünteetiline.

Teiste Norra arkeoloogiliste tööde hulgast olgu mainitud prof. A. W. Brøggeri arvurikkaist kirjatöist üks, nimelt „Ertög og öre“, uurimus, mis oma laadilt on ainukene, ja siis Jan Peterseni „De norske vikinges verden“ (Norramaa vikingiaja mõõgad) 1914. a. — Skandinaavia noorema rauaaja raudriistade tüpoloogiline analüüs, raudriistade, mida ka Eestis on tarvitatud heade tagajärgedega. Mainigem veel mõnd ajaloolis-arkeoloogilis-folkloristlikku teost saagades leiduvate, materjaalset kultuuri puutuvate teadete arkeoloogilise realiteedi kohta: Hj. Falk: „Altnordische Waffenkunde“ (1914. a.) ja sellesama autori „Altwestnordische Kleiderkunde“ (1919. a.). Suurem osa teisist Norra arkeoloogilisist töist on ilmunud ajakirjas „Oldtiden“, milles avaldatakse ka muuseumite iga-aastased aktessioonid leidude kaupa, nagu mingisugused ajaloolised diplomataariumid.

Norramaal on eelajaloolisel arkeoloogial oma kateeder Kristiania ülikooli juures. Selle vastu ei ole Daanimaal kodumaa arkeoloogia ülikoolis edustatud.

Rootsi arkeoloogia altmeistrilt Monteliuselt jäi trükivalmina kaks suuremat arkeoloogilist tööd järgi, mis aga veel ilmutamata. Üks neist käsitleb Greekamaa eelajaloolist aega, teine Vana Oriendi minevikku. Mõlemad on suured teosed, milles antakse kindel kronoloogiline süsteem kõne all olevate ülitähtsate alade kohta. Rootsi kivi- ja pronksiaja leidude kohta avaldas Montelius a. 1917. suure atlase 1486 pildiga: „Minnen från vår forntid“ (Mälestusi meie muinasajast). See tüpoloogilis-kronoloogilist laadi teos on varustatud rikkalikkude bibliograafiliste märkustega.

Oscar Almgreni suurest klassilisest teosest „Studien über nordeuropäische Fibelformen“, mis ammu juba müügilt oli kadunud, ilmus käesoleval aastal uus veidi täiendatud trükk (Mannus-Bibliothek 32). Sama uurija on ka avaldanud koguni uue trüki oma ülevaatlükust ja huvitavast teosest Rootsi kinnismuinasvarade üle: „Sveriges fasta fornlämningsgar“ a. 1923.

Nooremaist Rootsi arkeoloogia uurijaist olgu mainitud kõige pealt T. J. Arne, Nils Åberg, Birger Nerman ja Sune Lindqvist. Arne on käsitlenud Rootsi ja Venemaa eelajaloolist kultuurühendust töös: „La Suède et L'Orient pendant l'âge des Vikings“, a. 1914,

milles analüüseeritakse võõraid leide, s. t. importi, ja ka kultuurmõju iseäranis ornamentikas. Sama autori „Det stora Svitjod“ („Suur-Rootsi“ a.) 1917, sisaldab mõned väiksemad artiklid, muu seas Gooti riigi kohta Venemaal ja skandinaavide vikingikolooniate kohta Venemaal.

Rootsi praegusist arkeoloogest liigub kõige laiemal alal väga energiline ja produktiivne Nils Åberg, kes viimasil aastail on avaldanud kümnekonna suuremaid arkeoloogilisi töid, näit. „Die Steinzeit in den Niederlanden“ (a. 1916), „La civilisation énéolithique dans la Péninsule Ibérique“ (a. 1922), „Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit“ (a. 1922), „Goten und Longobarden in Italien“ (a. 1923), „Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit“ (a. 1918), meile väga tähtis töö „Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit“ (a. 1919) j. t. Praegu on ta tegev rahvasterändamisaega puutuvate küsimuste uurimisel.

Viimasel alal on tema kaasvõitlejaks anderikas ja ideeküllane Sune Lindqvist, kes on avaldanud terve rea väiksemaid artikleid. Neist olgu mainitud Almgreni juubelialbumis (Rig. 1919/20) ilmunud artikkel Rootsi rahvasterändamisaja stiili üle, milles Lindqvist püüab rõhutada erinevusi Skandinaavia eriosade kultuuris rahvasterändamise ajajärgul.

Ka prof. Nermani peahuvi on koondunud Rootsi rahvasterändamise ja vikingite ajale. Neid ajajärke käsitlevad tema huvitav väitekiri: „Studier öfver Sveriges hedna litteratur“ (Rootsi paganuseaja kirjandus), a. 1913. kui ka tema väiksemad teosed saaga-uurimise ja arkeoloogia piirilt, millistes ta otsib arkeoloogilisi reaaliaid muinasjuttude teadetele. Käesoleval aastal ilmus tema ja O. Almgreni ühistööna suur „Die ältere Eisenzeit Gotlands II“ (noorem Rooma rauaaeg). Gotlandile on pühendatud ka teine temasuurem spetsiaaluurimus a. 1919 ilmunud „Gravfunden på Gotland under tiden 550—800 e. K.“ (Gotlandi haudleitud aastaist 550—800 p. Kr.) ja samuti ka käesoleval aastal avaldatud artikkel väljarändamise kohta Gotlandist (Ant. Tidskr. III, 1:4).

Rootsi arkeoloogilised uurimised ilmuvad tihti ajakirjus „Fornvännen“, „Antikvarisk Tidskrift“ ja Vitterhetsakademias monograafia teoses.

Ka Soome arkeoloogilises kirjanduses on viimase kümne aasta jooksul märgata kaunis suurt elavust. Maa keskmuseum on kolunud uude suurde majja, kus kogud on esimest korda korraldatud näitamiseks, teaduslikkude nõuete järgi kronoloogiliselt ja alade kaupa. Uurimistöid on avaldatud ajakirjas „Suomen Museo“ (= S M), „Finskt Museum“ (F M) ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja (= S M Y A) ja peale selle ka erateoseina.

Kiviaega valgustab J. Ailio tähtis geoloogilisarkeoloogiline töö „Die geographische Entwicklung des Ladogasees“, a. 1915, milles autor huvitavalt käsitleb Laadoga järve muistset ala. Järv voolas veel kiviajal

Viiburi lahte jõe kaudu, mis läks välja järve NW nurgast. Hiljem hakkas maa põhjas rutemini tõusma kui lõunas; selle tagajärjel tõusis vesi lõunas aegamööda ikka enam ja enam, ulatudes viimati üle kõrgema künnise praeguse Neeva orus. Vesi sõi endale tee, sündis Neeva jõgi (umbes 2000 a. e. Kr.), mille tõttu Laadoga vesi langes korruga ja tunduvalt. See kõik sündis kiviajal, ja Ailio tööst selgub kiviaja kolonisatsiooni suhe selle loodusekatastroofiga. Teine Ailio suurem töö on „Fragen der russischen Steinzeit“ (S M Y A XXIX), milles tehakse katse analüseerida Põhja-Venemaa kiviaja keraamikat.

Soome kiviaega käsitlevad veel Dr. S. Pälsi teosed „Kulttuurikuvia kivikaudelta“, a. 1916, milles leiduvad mitmed väga kenad tähelepanekud, sama autori teos „Riukjärven ja Piiskunsalmen kivikaunistet asuinpaikat Kaukolassa“ (S M Y A XXVIII), a. 1920, mis annab läbilõike Ida-Soome kiviajast, ja mag. A. Europaeuse monumentaalne ja põhjalik uurimus „Fornfynd fran Kyrkslätt och Esbo socknar“ (= Muinasleid Kyrkslätti ja Esbo kihelkonnist, S M Y A XXXII) a. 1922, mis avardub laiapiiriliseks analüüsiks küll peajasaliselt Lääne-Soome kiviaja kultuuri, kuid samal ajal ka üldse Baltimaade kiviaja kultuurvoolude kohta. See on vist küll kõige parem arkeoloogiline töö, mis Soomes ilmunud viimase viieteistkümne aasta jooksul.

Pronksiaega käsitlevad allakirjutanu artiklid Uurali-Altai alalt („Collection Zaoussailov“ I—II. 1916, 1918., „Collection Tovostine“, „L'époque dite d'Ananino“ 1919; „Tietojemmerajoilta historiassa“, 1920). — Rauaaeg on jäänud kõrvale peale selle, kui 1905. a. ilmus A. Hackman'i ülitähtis töö „Die ältere Eisenzeit in Finnland“ ja Dr. Hj. Appelgren-Kivalo deskriptiivne monograafia „Finnische Trachten aus der jüngeren Eisenzeit“, I, 1907 (1908). Viimaseilt aastailt võib suurema tööna mainida ainult Dr. C. A. Nordman'i „Anglosaxon coins found in Finland“, a. 1921, ja J. Ailio „Karjalaiset soikeat kupurasoljet“ (S M Y A XXXII).

Maa arkeoloogilise uurimise tulemuste kokkuvõtte võib leida allakirjutanu arkeoloogilisest bibliograafiast (S M Y A XXVII, 1916). Muinasaja-Seltsi 50-aastase tegevuse aruandest (S M Y A XXX, 1920) ja tööst: „Suomen kiinteät muinasjäännökset“, a. 1918 (Soome kinnismuinasvarad).

Teiste Eesti naaberriikide arkeoloogilise tegevuse alalt tuleks kõige pealt silmas pidada Venemaa olusid, kuid ülevaadet sellest vähesest, mis seal viimaseil aastail ilmunud, ei saa ma veel anda. Vahest võiks mõni teine kord tagasi tulla selle küsimuse juurde, sest eelajaloolise Eesti olude selgitamise kohta on Vene vastavate olude tundmine väga tähtis. — Lätimaal on arkeoloogiline teadus alles algamisel. A. 1922 asutati Riia ülikooli juurde arkeoloogia õppetool, kelle esimeseks edustajaks kutsuti tuntud Saksa teadusmees prof. Dr. Max Ebert Königsbergist. — Leedumaal on arkeoloogiline tegevus veel algamata. Töö korraldamiseks ja algatamiseks on Kovno

ülikool oma juurde paari kuu peale kutsunud prof. A. Spitsõni Petrogradist.

Selle vastu on Poolas riigi loomisest peale märgata õieti elavat arkeoloogilist tegevust heade tagajärgedega. On ilmuma hakanud kaks suurt ja hästi toimetatud arkeoloogilist ajakirja „Przeład archaologiczny“ Poosenis prof. Dr. J. Kostrzewski toimetusel ja „Wiadomosci archeologiczne“ Warssavis prof. W. Antonoewiczi toimetatud. Neis on ilmunud mitu head artiklit arkeoloogiliselt vähe tuntud, kuid õige tähtsa Poolamaa kohta. Eri teostena on ilmunud veel L. Kozłowski „Epoka kamienna w Polsce“, Poosen, 1922 ja 1923 ja J. Kostrzewski „Wieckopolska w czasach przedhistorycznych“, 1923, 346 lhk.

Tshehho-Slovaakia vanemad arkeoloogid Palliardi ja Pic on surnud. Nooremate töedest on mainimisväär J. Schränil'i uurimus Böömi pronksiajast; „Studie o vzniku kultury bronzové w Čechách“, a. 1921. — Ungaris praegu arkeolooge pole. Nimetada tuleb krahv Istvan Zichy 1923. a. ilmunud kompilatsioonitööd madjaaride eelajaloolise aja kohta: „A Magyar nyelvű domány Kézikönyve'is“ (Ungari keeleteaduse käsiraamatus) (I: 5) pealkirja all „A magyarság östörténete és műveltsége a honfoglalásig“ (madjaarlaste muinasajalugu ja haridusolud kuni maaletulekuni), milles on arvesse võetud ka arkeoloogia tulemused.

Järelolevatest maadest on Saksas avaldatud kaunis palju raamatuid arkeoloogilise sisuga. Ajakirjadest on tähtsamad: „Mannus“ (toimetaja prof. Gustav Kossinna) ja „Prähistorische Zeitschrift“ (C. Schuchhardti j. t. toimetusel). Prof. Kossinna toimetab ka seeriat „Mannus-Bibliothek“, milles on ilmunud hulk väärtuslikke töid, näit. Erich Blume, „Die germanischen Stämme zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit“ (1915 ja 1912), M. Jahn, „Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit“ (1916), J. Kostrzewski, „Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit“ (1919), M. Jahn, „Der Reiter-sporn“ (1921). Kossinna on ise avaldanud „Die Indogermanen“ (Mannus-Bibliothek Nr. 26, 1921), „Die deutsche Ostmark“, 1920, „Die deutsche Vorgesichte“, 1921, „Die Herkunft der Germanen“, 1920. Kossinna omab õige laialised teadmised ja kombineerimisoskuse, kuid on seejuures sagedasti väga subjektiivne. Sellepärast tuleb tema teostesse suhtuda kaunis suure ettevaatusega.

1920. a. avaldas muuseumi direktor W. La Baume esimese teadusliku ülevaate ka eelajaloolisele Eestile tähtsa Lääne-Preisi kohta: „Vorgeschichte von Westpreussen in ihren Grundzügen allgemeinverständlich dargestellt“. Nagu juba nimigi ütleb, on see populaarne teos, kuid vastab täitsa ka teaduslikele nõuetele. 1923. a. ilmus veel E. Wahle hea bibliograafiaga varustatud „Vorgeschichte des deutschen Volkes.“

Saksa keele piirkonnast tuleb mainida veel Austria professori M. Hoernes'i (T 1917) tööd „Das Gräberfeld von Hallstatt“, a. 1921, milles käsitletakse tähtsamat kalmistut Euroopas pronksi- ja rauaaja ülemineku ajast. Tema teos „Urgeschichte der bildenden Kunst“ on ilmunud a. 1915 teise uuendatud trükina. Sammlung Göschenis on Hoernes avaldanud väikse kompendiumi kolmes osas: „Kultur der Urzeit“, mis on kohane ülevaade algajaile. Ei saa vaikides mööda ka M. Eberti teosest: „Südrussland im Altertum“, a. 1921, mis moodustab kaunis kasuliku kokkuvõtte selle tähtsa ala mineviku kohta, kuigi ilma suurema omapärasuseta. Sama ala käsitlevad M. Rostowtseffi hiilgavad esitused „Эллинизмо и праиство на юръ Россiи“, a. 1918, ja „The Iranians and Greeks in South Russia“, a. 1922, ning mõned tema väiksemad artiklid Lääne-Euroopa ja Ameerika ajakirjus.

Prantslasil on eri harrastus olnud paleolütikumi vastu, sest Prantsusmaa on kõige rikkam selle aja leidudest. Inglismaa saavutusist arkeoloogias olgu mainitud uus ajakiri, mis arkeoloogilise teaduse häälekandjaks, „The antiquaries Journal“. Sellest hoolsasti ja hästi toimetatud, ülevaadete ja bibliograafiaga varustatud ajakirjast on seni ilmunud kolm köidet. Siis olgu veel nimetatud, et riigi kartograafia osakonna juures on asutatud eriline arkeoloogiline amet, mille juhataja O. G. Crawford'i algatusel on käesoleval aastal hakatud lennuülesvõtteid tegema maa kinnisvõimevarade kohta.

Kaugemaist maist ei või nimetamata jätta Hispaaniat, kes viimase kümne aasta jooksul on avaldanud õige tugevat teaduslikku tõusu, ehk ta küll varemini oli arkeoloogiliselt peaaegu tähtsusetu maa. Arkeoloogiliste tööde arv, millistest paljud toredasti illustreeritud, tõuseb viimaste aastate kohta umbes neljakümneni. Arkeoloogia professorid on Madridis ja Barcelonas.

Möödunud kümme aastat on suure ilmasõja tõttu suurel määral takistanud üldse humanitaarteaduslikku tegevust. Praegugi sunnib raske majanduslik kriis mitmeid maid ikka suuremale ja äärmisemale kokkuhoidmisele nii praktiliste tööde tegemisel kui ka tööde trükki toimetamisel, piltide ja klisheede valmistamisel j. n. e. Teiselt poolt võib aga, vähemalt uutes riikides tähele panna õige tugevat huvi maade mineviku vastu. Arkeoloogiline tegevus on neis leidnud suurt poolehoidu, mis on märgata eriti ülikoolide töös. Nõnda seisab kõige pealt Soome-Ugri ja naabrialade arkeoloogiline uurimine kahtlemata õige suure õitsemisaja ees, ja meie teadmised edenevad arvatavasti järgmiseil aastail õieti tunduvalt. Kindlasti saavad lähemal ajal Ida-Euroopa ja idapoolne Kesk-Euroopa õige intensiivsete arkeoloogiliste uurimiste ääsideks.

A. M. Tallgren.

Varia.

Hiljuti ilmus Stokholmis tuntud sõjaajaloo uurija C. O. Nordensvani poolt põhjalik uurimus Saksi kuurvürsti ja Poola kuninga August Tugeva kohta. Kõigile, kes spetsiaalselt tegemist teinud XVIII aastasaja ajalooga, on muidugi teada tuttavad mõlemad tähtsamad August Tugevat puudutavad tööd, mis juba varemini ilmunud: nimelt Fassmanni „Leben und thaten Friedrich August des grossen“, ilmunud juba a. 1733, peaaegu täieline panegüürika ja Haake poolt 1902. a. avaldatud modernim töö „König August der starke“.

August Tugeva suhtes on arvamised sagedasti õieti lahku läinud. Ühede uurijate arvates olnud ta enesearmastaja, suurte sõnade tegija narr, oma armukestega aega mööda saatja, jahipartiidel ja joominguil lõbutseja vürstikene, põlatud intrigaan. Teised jälle kiidavad tema erakordseid omadusi, tema peenikest diplomaatiat, tema energiat, tema sihikindlust, tema suurepärast kunstitundmist ja kunstimaitset kõige kõrgemalt.

Tõsi asub vist küll ka siingi äärmuste vahel. Ei või salata, August Tugev oli auahne, kergemeelne, moraalita renessansinimene, kuid samal ajal oli ta ka osav diplomaat, tubli sõdur, teadmisjanune ja oma kunsti-harrastustes suurepärane isik.

Nordensvan esitab Augusti isiku kohta üksikasjalise pildi ja kirjeldab ka Poola ja Saksa siseolusid tema ajal. Näit. kujutab ta kuninga-valimisi Poolamal a. 1697, Augusti välispoliitikat suure koalitsiooni sündimisaegadel, Augusti kokkupõrget Karl XII-ndaga ja diplomaatiliste suhete arenemist selle järele kui Rootsi kuningas Poltava lahingus oli löödud. Diplomaatia kõrval pakutakse Nordensvani töös lugijale ka palju väärtuslikku kultuurajaloolist materjali, mis asjaolu teeb selle raamatu eriliselt huvitavaks.

A. R. C.

*

1923. aasta kevadel ilmus Helsingi ülikooli väitekirjana mag. phil. A r m a s Nuolivaara poolt uurimus Poola usuvabadusvõitluse kohta XVI aastasajal: „Uskonvapaustaistelu Puolassa 1500-luvulla“, Savonlinna, 1923, 152+50 lhk. 8°.

Autor, kes katkestab oma töö Anjou Heinrichi valimisega Poola troonile a. 1573, käsitleb esijoones Poola usupuhastusliikumise väliskülge, nimelt protestantismi ja katolitsismi vahelist võitlust, lahingulõõmisi ja kokkupõrkeid riigipäevadel ning paavsti nuntluste tööd Poolamaal. Nähtavasti on selleks küll eestkätt põhjust annud asjaolu et autoril on olnud tarvitada see väärtuslik trükkimata materjal Vatikaani arhivis, mis viimastel aegadel on tehtud kergesti kättesaadavaks uurijaile. Olles Dr. Biaudet' õpilane, sellesama Biaudet', kes Roomas ellu kutsus teadusliku Soome instituudi ja kelle abilised aastate jooksul on esile toonud palju materjale Põhjamaade ajaloo valgustamiseks reformat-

siooni ajal, ehitab ka mag. Nuolivaara oma töö Vatikaani arhivis leiduvale arhiivmaterjalile ja valgustab selle tõttu paremini ainult Poola reformatsiooni ajaloo välissündmusi.

Siiski oleks küll tööle kasulik olnud, kui autor veidi üksikasjalisemini oleks käsitlenud Poola reformaatorite, nagu Laski, Vergerio, Sozinuse j. t. elulugu ja tegevust ja püüdnud luua pildi usupuhastuse vaimlistest edusammudest Poolamaal ja nende mõjust. On tõsi, et Theodor Wotschke oma töös „Geschichte der Reformation in Polen“ (Studien zur Kultur und Geschichte der Reformation I, Leipzig, 1911) on puudutanud neid usupuhatuse n. ö. siseküsimusi, kuid mitte nii täielikult, et see arhivaalne materjal, mis seni veel kasutamata, ei oleks lubanud Wotschke poolt esitatud teateid täiendada. Vist oleks ka E. Zivieri töö „Neuere Geschichte Polens, I Band: Die zwei letzten Jagellonen“ (Heeren-Uckerl'i seerlas, Gotha, 1915), mis tugib Danzigi ja Peterburi arhiivides ettevõetud uurimistel ja esitab Poola reformatsiooni kohta terve hulga uut materjali, mõneski suhtes võinud täiendada mag. Nuolivaara uurimisi, kui ta seda tööd oleks kasutanud.

Kõige huvitavama osa mag. Nuolivaara tööst moodustavad need peatükid, mis käsitlevad XVIaastasaja 50-dat ja 60-dat aastakümnet peaaegselt paavsti nuntsiuste Lippomani ja Commendoni poolt paavsti kuuriale saadetud relatsioonide põhjal.

Mag. Nuolivaara tööd lugedes kerkib meelde mõte, et Vatikaani arhiiv ka Eestimaa reformatsiooni ja vastureformatsiooni aja kohta peab kindlasti pakkuma palju materjali, mil samal ajal võiks olla tähtsust ka meie XVI aastasaja ühiskondlikkude olude tundmiseks.

A. R. C.

*

The Cambridge Ancient History. Edited by J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock. Vol. I: Egypt and Babylonia to 1580 B. C. XXII + 704 lhk. 35 sh. Cambridge 1922.

The Cambridge Medieval History ja The Cambridge Modern History eeskujul on Inglise silmapaistvad teadusmehed Bury, Cook ja Adcock asunud suurejoonelise ülesande teostamisele — välja anda koguteos, mis käsitleks Euroopa ajalugu eelajast kuni Konstantiinuse Suure võiduni a. 324, millisel aastal Medieval History juba käsitluse üle võtab.

Kuna Euroopa ajaloo algeid teatud määral tuleb otsida väljaspool Euroopat, siis oli tarviline esimestes köidetes esitada nende Idamaa regioonide ajalugu, mille tähtsus tulevase Euroopa kujundamise kohta on üldtunnustatud, nimelt Egiptuse ja edelapoolse Aasia oma. Nõnda algabki käesolevas I-ses köites käsitus peatükiga eelajaaegsest geograafiast ja juhib lugeja läbi paleo- ja neolitikumi ning pronksiaja kultuuride Aasia ja Aafrika ajaloo vanemaisse ajajärkesse ning Greeka eelaega. Juba selles köites esinevad üksikute osade autoritena terveni kaheksa isikut, ja järgnevais annetes suureneb kaastööliste arv kindlasti. See asjaolu on teostatavale ettevõttele tagatiseks ses mõttes, et iga üksikut ala tööpoolest

võib pidada läbitöötatuks, ja seda kõige parema eriteadlase poolt, keda seks võimalik oli leida. Teiselt poolt on aga teose kollektiivne laad ka tema nõrgaks küljeks: puudub individuaalsus, mis suurte ajaloolaste, nagu näiteks Ed. Meyeri tõis nii silmapaistvalt võimaldab ühtluse ja vaatekohtade järjekindluse. See paistab iseäranis silma, kui esimest köidet oed, seda enam, et just Idamaa vanem ajalugu probleemidega üle on kuhjatud ja viimaste tõttu lahkarmumised siis ka võimalikud. Kuna teiste poolt jällegi üksikud käsitletud alad esinevad oma vahel seotuna ja üks-teisest rippuvaina, siis oleks seda rohkem tarviline olnud teatud seisukohtade järjekindlus. Redaktsioon on igatahes omalt poolt püüdnud tööd ühtlustada ja selleks nähtavasti ka palju vaeva näinud, kuid alati ei ole see tal õnnestunud. Siiski on vast tähtis ka see, kui lugija, leiduvaid lahkkelisid tähele pannes, paratamatult teadmisele jõuab selle kohta, kui võõra ebakindel, vaatamata Idamaa arheoloogia triumfaalsele võidukäigule, praegugi on alus, millele tugib orientalistide uurimistöö.

Koguteos saab kaheksaköiteline, kusjuures järgmistest köiteist II-es ja III-das on kavatsatud samuti käsitleda Idamaa ja IV—VIII-as — Greeka-Rooma ajalugu. Seega kujuneb teos kõige suuremaks ettevõtteks kõigist, mis siitsaadik teostunud vana ajaloo üldkäsitlete alal. Seejuures jätab juba I köide mulje, et koguteos kord osutub haruldaselt soliidiks saavutuseks. Nii võib „The Cambridge Ancient History“ tervitada mitte ainult vajadusliku ajalooramatuna uurijale ja haritud lugijale, vaid ka tunnistusena selle kohta, kui võõra hoogsalt teaduslikud ettevõtted Vana ajaloo alal peale sõja on arenemas uues Euroopas.

Lõpuks olgu veel tähendatud, et raamat oma välimuselt nii paberi kui kaante suhtes asub Inglise raamatutele omasel kõrgusel (kaante esiküljel on kullas reprodutseeritud kuulsa Baabüloni kuninga Hammurabi kuju, mis raiutud temanimeste seaduste monumendis).

P. B.

*

Prantsuse teadusmees Elie Halévy, keda seni tunti benthamismi ideoloogia uurijana tema töö järgi „La formation du radicalisme philosophique“ (3 annet 1901—1904), on viimasel ajal asunud hoopis laiapiirilise ülesande teostamisele. Kümnekond aastaid tagasi ilmus temalt 600-leheküljeline köide „Histoire du peuple anglais au XIX siècle, I: L'Angleterre en 1815“, mis oli määratud sissejuhatuses suurele, seitsmeandelisena kavatsatud teosele Inglise rahva ajaloo kohta XIX aastasajal. Kümneaastase vaheaja järgi avaldas Halévy 1923. aastal kaks järgmist annet, mis käsitlevad aastakümneid enne ja pärast esimest parlamendi reformi (II anne: 1815—1830, III anne — 1830—1841). Selle tõttu võime juba Halévy suurejoonelise töö kohta saada enam-vähem kindla ettekujutuse, kuigi see veel kaugelki ei ole lõpule viidud.

Seni ilmunud köidete järgi otsustades, võime Halévy ülevaadet pidada kõige paremaks üldiseks kokkuvõtteks Inglise riigi ja rahva XIX aastasaja

ajaloo alal. Autor ei lähene mitte ainult ühest vaatekohast oma käsitlemisobjektile ega piirdu üldarengu ühe või teise eri külje vaatlemisega, vaid peab ühesuguse tähelepanelikkusega silmas kõiki tähtsamaid Inglise ühiskonna arengu avaldusi. Hukke mõistes eelmiste uurijate kalduvusi nähtuste-komplekside lihtsastatud seletamiseks, püüab Halévy hoiduda nende eksitustest ja seab enda eesmärgiks „aru saada, kuidas mitmesugused nähtuste seeriad — poliitilised, majanduslikud, usulised — üksteisest läbi põimuvad ja ühteist mõjutavad“.

Poliitilised küsimused seisavad küll Halévy töös sagedasti tähelepanu tsentrumis, kuid üksiksündmused sõjalise, diplomaatilise või sisepoliitilise ajaloo alalt ei esine iseseisvate, rippumatute suurustena, vaid rühmituvad kindlaks ja selgeks kogupildiks rahva sotsiaalpoliitilise ja vaimlise arengu foonil. Iseäranis suure üksikasjalisusega jälgib Halévy sisepoliitiliste olusuhete kujunemist — muutusi riigikorras ja poliitiliste parteide vahekorris, administratiivse süsteemi, eestkätt nii omapärase Inglise omavalitsuse iseärasusi, kohtu- ja täidesaatva võimu eri avaldumisvorme j. n. e. — kõike seda selleks, et selgusele jõuda „anglosaksidele peaaegu pühaks traditsiooniks muutunud“ parlamentarismi seaduspärase arengu põhjuste ja selle olemuse kohta.

Kuid, nagu öeldud, ei unusta Halévy ka teisi ajaloolise arengu külgi, jagades oma tähelepanu näit. majanduslike ja usuliste nähtuste vahel. Majanduselu ja rahanduse alale kuuluvate üksikasjade edasiandmise kõrval leiab Halévy mahti ka rahva usuelu silmas pidada ja tunnustab usulised nähtused Inglise ajaloos eriliselt suure tähtsusega teguriks. Inglise poliitilises elus silmatorkava kompromissi- ja sallivusevaimu tähtsama allika leiab ta XVIII aastasajal kujunenud usulises tolerantsis; samuti otsib ta riigikodanliku meelsuse juuri, mille tõttu inglased vabatahtlikumalt ja vähema välise sunni mõjul kui teiste riikide kodanikud alluvad riigivõimule, Inglise dissenteritele omases tugevas kõlblises enesedistsipliinis ja kohusetundes, mis ajajooksul saanud tervele rahvale omaseks ja aidanud inglasi holda revolutsioonilisse palavikku langemast.

Et sündmuste kõrval ka kestvamaid olusuhteid tarvilisel määral valgustada, selleks annab Halévy kronoloogilise jutustuse kõrval ruumi ka teatavate eluvormide üksikasjalisele kirjeldamisele. Nisuguse deskriptiivse ülevaate pakub ta kõige pealt esimeses andes, milles antakse mingi horisontaalne läbilõige Inglise rahva poliitilistest sotsiaalsetest, majanduslikest, usulistest ja puhasvaimlistest suhetest XIX aastasaja teisel aastakümnel. Samasuguse läbilõike lubab autor anda ka 60-ndate aastate kohta (V anne — „L'Angleterre en 1860, les institutions, les idées et les mœurs“), mil Inglismaa jõudis teatava tasakaalulise seisukorran ja „veerand-saja aasta jooksul lakkas omamast ajalugu selle sõna õiges mõttes“.

Halévy töö on kirjutatud prantslasile omasel elaval, painduval ja kergelt voolaval keelel, nii et seda hoolimata alatasa esinevaist ohtraist üksikasjust võib lugeda suure naudinguga otsekuul mõnd huvitavat romaani.

P. T.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts

Trükikoda Ed. Bergmann, Tartus.

Ajakiri „Loodus“

Ajakiri „Loodus“ seab omale eriliseks ülesandeks kodu tundmaõpimise, avades oma veerud eeskätt neile uurimistöödele ja märkustele, mis aluseks võtnud kodumaa looduse. Sellepärast olgu ajakiri „Loodus“ kodus lugemislaual igal loodussõbral, sest ta on ainuke kohane avalduspaik igale eesti looduse harrastajale.

Ajakirjas „Loodus'es“ leiavad ruumi nii populaar- kui puhtteadusliku sisuga artiklid, kuid ta eelistab populaarteadusliku ilmega artikleid kui teevajajaid teadusele ka neile lugejatele, kel puudub eriline ettevalmistus. Teiselt poolt peab ajakiri „Loodus“ otse kohuseks ruumi anda puhtteaduslikkudele artiklitele, alustades sellega eestikeelset teaduslikku kirjandust ja tutvustades äratõmmete abil neid ka välismail.

Ajakiri „Loodus“ on eriliselt koolides loodusloo, maateaduse ning matemaatika õpetajatele tarviline.

Ajakirjast „Loodus'est“ leiavad õpetajad rohkesti materjali kodumaa loodusnähtuste selgitamiseks.

Ajakirjast „Loodus'est“ leiavad õpetajad peale teadusliku materjali veel oma alasse puutuvate raamatute ja kirjanduse arvustusi paremate asjatundjate sulest.

Ajakirja „Loodus“ veergudel vastab toimetuse kõigile tema eeskavasse puutuvate huviküsimustele, mis lugijate ringkonnast toimetusele saadetud, püüdes neid seletada praegusaja teaduse seisukohalt.

Ajakirja „Looduse“ toimetuse koosseis on järgmine: peatoimetaja cand. rer. nat. J. Piiper, zooloogia professor; peatoimetaja asemik cand. phys. H. Perlitz, teoreetilise füüsika dotsent; vastutav ja tegev toimetaja stud. bot. G. Vilberg. Toimetuse liikmed: cand. chem. J. Annusson, prof. Tallinna tehnikumis; Dr. phil. nat. A. Audova, Ülikooli stipendiaat; Dr. (Ph. D. Sc.) H. Bekker, geoloogia dotsent; cand. math. H. Jaakson, matemaatika dotsent; Dr. phil. nat. H. Kaho, taimefüsioloogia dotsent; M. Sc. P. Kogerman, orgaanilise keemia dotsent; cand. rer. nat. A. Luha, geoloogia kabineti vanem assistent; cand. rer. nat. A. Mieler, geograafia kabineti vanem assistent; cand. phil. K. Ramul, filosoofia dotsent; stud. zool. Edv. Reinvald, zooloogia instituudi n. assistent; cand. math. D. Rootsmann, astronoomia professor; mag. geogr. J. Rumma, geograafia kabineti assistent ja tegelik kodu-uurimise toimkonna tööde korraldaja; cand. math. G. Rago, mehaanika ja rakendusmatemaatika professor; J. Sarv, matemaatika professor; mag. geogr. A. Tammekepp, Ülikooli stipendiaat; Dr. med. A. Valdes, patoloogia-instituudi prorektor; cand. phys. J. Vilip, füüsika professor.

Peale nende on ajakirja „Loodus'ele“ kaastööd teinud ja edaspidi lubanud teha: prof. Dr. F. Bucholtz; dots. O. Daniel; Dr. K. Frisch; prof. Dr. phil. J. G. Grano; ornitoloog M. Härms; stud. geogr. E. Kert; stud. zool. J. Klein; stud. med. G. Kingisepp; dots. A. Kõrre; meteoroloogia observatooriumi sünoptik V. Kurrik; direktor J. Käis; stud. bot. Lipman; stud. E. Leppik; prof. Dr. med. A. Lipschütz; stud. R. Livländer; Dr. med. S. Loeve; cand. chem. K. Luts; stud. geogr. J. Maide; stud. zool. H. Männik; stud. geogr. A. Parts; assist. A. Põhla; dots. H. Reichenbach; eradots. Edm. Spohr; assist. L. Teis-Poska; Kapt. A. Thoom cand. rer. nat. P. Thomson; prof. Dr. Väisälä ja mag. A. Vaga.

Ajakiri „Loodus“ ilmub 12 korda aastas, 6 numbrit à 3 pg. ja 6 numbrit à 4 pg. Tellimise hind: 1/1 a. — Mk. 700.—; 1/2 a. — Mk. 350.—; 1/2 a. — Mk. 200.—. Tellimisraha võib ka postmarkides ette saata.

Ajakirja „Looduse“ tellimisi võtavad vastu kõik Vabariigi postkontorid ja K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. nr. 1 ja Rütli tän. nr. 9, Tartus.

Ajakirja „Loodus“ vanad aastakäigud on veel saadaaval. 1922. aasta-käik maksab 360.—; 1923. — 700.—.

K.-Ü. „Loodus“, Tartus.

43231
Ajalooline

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

jätkab käesoleval 1924. aastal senisel kujul oma ilmutist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. J. Bergman, prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, prof. J. Kõpp, L. Metslang, H. Mora, prof. H. Oldekop, H. Ottenson, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren, P. Treiberg ja Fr. Westling (Rootsi). Järgmiseks aastakäiguks on peale eelnimetatute veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. A. H. Wirkkunen (Soome), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik number 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, ½ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Jaani tänav nr. 26, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25, „Ajalooline Ajakiri“.

Järgmine number ilmub veebruari kuus.

1922. a. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923. aastakäiku on veel saada — à 100 marka.